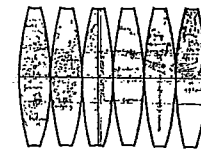


• MAPPA MUNDI •

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
НА ПОШАНУ
ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА
З НАГОДИ ЙОГО 70-РІЧЧЯ

•
STUDIA IN HONOREM
JAROSLAVI DAŠKEVIČ
SEPTUAGENARIO DEDICATA



Видавництво М.П. Коць
Львів-Київ-Нью-Йорк
1996

Віктор ОСТАПЧУК, Олександр ГАЛЕНКО (Київ)

КОЗАЦЬКІ ЧОРНОМОРСЬКІ ПОХОДИ
У МОРСЬКІЙ ІСТОРІЇ КЯТІБА ЧЕЛЕБІ
„ДАР ВЕЛИКИХ МУЖІВ У ВОЮВАННІ МОРІВ”*

У першій половині XVII ст. феномен козацьких морських походів видозмінив умови політики, економіки та щоденного життя в чорноморському басейні. Між Османською Портою, з одного боку, та Річчю Посполитою і Московщиною — з другого, безперервно наростали непорозуміння або конфлікти, хоч традиційно до цього часу Порти і північні держави, маючи достатньо проблем та амбіцій на інших напрямках, більше схилилися до мирних стосунків, ніж до ворожнечі. В економічному вимірі цей феномен поставив під серйозну загрозу надзвичайно вигідну ситуацію, яку Порти мала вже понад століття на Чорному морі, контролюючи тут ресурси та торгівлю на свою користь. На самому морі і його берегах він докорінно змінив життя, яке повсюди стало непередбачуваним та небезпечним: татарам ще менше, ніж раніше, можна було безкарно ходити на північ за ясиром, а населення узбережжя мусило враховувати цілком новий і суттєвий ризик у веденні торгівлі та й взагалі існуванні там. Чорноморська діяльність змінила можливості і характер самої козаччини, особливо української, яка знайшла спосіб самостійно діставати ресурси для існування та ще одну площину для набуття військового досвіду, а також отримала додаткову динамічну харизматичну рису, яка ще більше притягала в її ряди нові поповнення. Козаччина стала могутнішим і більш загрозливим явищем не лише для Порти, але й для Варшави і Москви.

Незважаючи на історичну вагомість козацьких морських походів, на те, що за кілька десятиліть відбулося дуже багато виходів у море, нападів на міста, села і судна, різних сутичок та боїв, залишається фактом, що про такий важливий феномен, який визначив цілу епоху і який у понятті французької школи Анналів був феноменом рангу *longue durée*, ми маємо дуже мало прямих свідчень про ці події, знаємо дуже мало конкретного про те, як вони виглядали. Дуже

* Переклад на українську мову здійснений спільно обома авторами. Коментарі до розділів I–VIII зробив в основному Віктор Остапчук, а коментар до розділу IX — в основному Олександр Галенко. Автори висловлюють подяку Філіз Чагман (Filiz Çağman), директорці Бібліотеки музею Топкапи Сараю (у Стамбулі), за надання можливості працювати з рукописами Кятіба Челебі та дістати мікрофільми потрібних частин цього твору.

багато з того, що ми нібито знаємо про цей феномен, або витягнуте з надто обмежених (і кількісно, і якісно) джерел, або взагалі належить до розряду упереджень чи міфів. Щоб зрушити з місця наші старі уявлення про козаків на морі і щоб додати конкретної інформації, якої нам так бракує, надзвичайно важливими є історичні джерела держави, що була об'єктом козацьких морських походів. Є різні типи османських джерел, де міститься цінна і часто унікальна інформація про козацькі дії на морі та їх наслідки, — рапорти до центру від командирів та урядовців; реєстри гарнізонів фортець або мобілізованих на оборону військ; списки призначених на службу на Чорному морі суден або екіпажів; усілякі фінансові записи; укази та розпорядження від різних частин уряду й від самого султана. Але не менш цінними є наративні джерела — передовсім літописи, а також подорожні записки, кореспонденція, окремі записи у збірниках різного змісту.

Власне, тут нас цікавить внесок османських наративних джерел у козацьку чорноморську проблематику. Такі джерела, зокрема літописи, були більш доступними, ніж архівні документи (османські архіви були закритими для істориків аж до 1920-х рр., крім того, з палеографічного боку документи є набагато складніші ніж наративні джерела), і до них звертались учені, починаючи з перших досліджень історії Османської імперії. Проте, окрім дослівно поодиноких винятків, досі бракує їх наукових, критичних видань та фахових перекладів. Стосовно історії України та сусідніх країн, хоч давно черпаються дані з небагатьох османських хронік, донині це робиться здебільшого випадково та переважно не безпосередньо, а через другі або й треті руки. Як ми прагнемо показати тут, навіть у нібито давно відомих джерелах існує багато не повністю вичерпаних і навіть цілком обійдених даних¹.

Ми тут пропонуємо факсимільний текст, переклад та коментар розділів стосовно боротьби османів з козаками на Чорному морі, які взяті з історії османського флоту під заголовком „Тугфетю-ль-кібар фі есфарі-ль-бігар” (*Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, „Дар великих мужів у воюванні морів”²). Цей посуті літопис-трактат був

¹ У свій час Ярослав Дашкевич продемонстрував, що можна почерпнути немало цікавих і важливих даних про морські походи та відносини козаків з різними державами у давно виданих, але обійдених дослідниками козащини джерелах. Мова йшла про мемуари італійського мандрівника П'єтро делла Валле (Дашкевич 1971).

² Сам заголовок твору, написаний арабською мовою, трохи двозначний і тому завдав дослідникам клопоту. Наприклад, Орган Шаік Г'юкяй чомусь передав другу частину арабського і за ф е т у у *tuhfetü'l-kibâr* давальним, а не присвійним відмінком і неправильно переклав його сучасною турецькою

написаний у 1656 р., коли Османська імперія вела важку і довгу війну в Середземному морі з Венецією за острів Крит. Будучи стурбованим станом справ і недавніми невдачами, його автор зібрав матеріали з існуючих літописів та, напевно, з документів і розповідей, щоб дати сучасним османським політикам, флотоводцям приклади подвигів і невдач їх попередників (від середини XV до середини XVII ст.) та викласти основи османської морської справи. Книжка має дедикацію (тодішньому султанові Мегмеду IV), вступ про географію, дві головні частини та післяслово. Перша головна частина, яка займає більшість твору, власне присвячена хроніці вибраних морських походів та боїв османського флоту. Вона поділена на дев'ять розділів. Друга частина містить короткі біографічні довідки про відомих діячів флоту, описує організацію флоту, різні типи кораблів, спосіб ведення морського походу та бою і т. д.

Автор нашого твору Гаджі Халіфе (Ḥaġġī Ḥalife), або, як він більш знаний серед турків, Кятіб Челебі (Kâtib Çelebi, дослівно „Писар Джентльмен, Майстер Пера”), — один з найбільш відомих учених в усій османській та й навіть ісламській історії. Народившись у Стамбулі 1609 р. сином службовця внутрішньої частини султанського палацу (*enderân*), він отримав освіту в османській фінансовій бюрократії. У 1620-х та 1630-х рр. разом з османськими військовими силами брав участь в різних походах у східній Анатолії та далі на сході. Останні десятиліття свого життя провів у Стамбулі, займаючись науковою працею та інтелектуальним життям столиці. Його перу приписують понад двадцять книг. Для істориків найважливішим є літопис „Фезлеке” (*Fezleke*, „Підсумок”) — османськомовний додаток (*zeyl*) до його арабськомовної історії світу (особливо ісламських країн) „Фазлака”. „Фезлеке”, починаючи з кінця першого тисячоліття ісламу, чи точніше з року 1000 рахуючи за місячним календарем, від втечі (гіджра) Мугаммада з Мекки до Медіни, тобто з 1591 р., та кінчаючи 1065/1654–1655 р., є основним османським літописом про цей період. Наприклад, за ці роки славна історія Мустафи Наїми (Muṣṭafâ Na'îmâ), яка є найвідомішим

мовою: „Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan”, тобто „Дар великим (а не дар великих) про морські бої” (*Tuhfet 1980*). Франц Бабінгер спростив і переінакшив заголовок — „Geschichte der osmanischen Seemacht” (*Babinger, 202*). У ще іншій праці трохи точніше, але також не без спрощення: „Present of noble men: (the story) of the campaigns on the seas” (*Kahane, Tietze, 36*). Дослівний переклад заголовка „Дар великих у походах на морях” як в українській мові, так і в арабській не є цілком ясним — чи „у походах на морях” (*fi esfâri'l-bihâr*) відноситься до „дару”, тобто, дар султанові, читачеві від великих мужів є їхні подвиги на морях, чи ця фраза відноситься до „великих”, тобто дар від тих, які є великими у морських походах.

османським літописом в українській історіографії, по суті іде за „Фезлеке” (але див. *Замітки про джерела та принципи перекладу*)³.

Оскільки з середини XV і протягом XVI ст. жодна інша держава не була в змозі протистояти османам на Чорному морі, Кятіб Челебі у „Тугфеті” майже не приділяє йому уваги і окремим чорноморським походам присвячує лише три розділи^{4,5}. Більшість книжки присвячена десяткам походів та боїв у Середземному морі проти західних флотів та піратів. Але дійшовши у своїй хроніці до 1619 р., Кятіб Челебі залишає проблеми Середземного моря (а їх далі було немало) і повертається назад до 1614 р., мабуть, року першого козацького походу на Анатолію. Від того часу і до кінця 1630-х рр., тобто до передодня Критського походу, яким закінчується перша основна частина книжки, Кятіб Челебі фокусує майже всю свою увагу на кризі у Чорному морі⁶. Оскільки у цьому творі цей славний османський літописець зосереджує увагу на проблематиці козаччини на Чорному морі, ми вирішили почати саме з цього твору, щоб

³ Інші відомі твори Кятіба Челебі: „Таквіму-т-таваріх” („Календар дат”) — хронограф від упадку Адама до 1058/1648 р.; „Джіганніума” („Показ світу”) — енциклопедична географія світу, частинно базована на західних творах; „Кешфу-з-зунун” („Відкриття опіній”) — гігантська анотована бібліографія; „Дустуру-ль-амал” („Управляючі принципи”) — поради політикам як поправити стан османської держави, особливо у фінансовому плані; „Мізану-ль-гакк” („Терези правди”) — розробка про деякі контрверсійні справи того дня (існування чи неіснування деяких пророків або про їхні особливості, про танцювання, про вживання кави, тютюну, опіуму і т. д.). Про життя та твори Кятіба Челебі див.: *Gökyay 1977; Gökyay 1991*.

⁴ У його заголовках: з 1475 р. „Похід на Кафу та Азов”; з 1479 р. „Похід на Моту” (в деяких рукописах *Mot*, в інших *Mota*; невідома фортеця в околиці Азовського моря, можливо, помилковий запис назви „Копа” на Таманському півострові, яку османи дійсно завоювали в тому році); з 1569 р. „Похід на Астрахань”, тобто про спробу спорудити канал між Доном та Волгою. Виглядає трохи парадоксально, що жодної уваги не приділяється походам Дмитра Вишневецького та його козаків у середині XVI ст., адже ж османи позначали кораблі від флоту для підтримки місцевих сил у боротьбі з ними, наприклад, у 1559-1560 рр. довкола Азова (*Lemercier*). Можливо це тому, що основний флот не був змушений робити повний похід, як це було у випадку, наприклад, Астраханського походу.

⁵ По суті підрозділи, бо перша частина твору, яка дає хроніку морських походів, поділена на розділи, присвячені відомим османським флотоводцям і періодам між ними; у цій праці для зручності ми називаємо такі підрозділи з першої частини, які присвячені окремим походам, „розділами”.

⁶ Між переважно відносно довгими розділами про козацькі справи Кятіб Челебі вставляє лише три короткі розділи про події на Середземному морі у 1029/1620, 1043/1633-1634 та 1046/1636-1637 рр.

удоступнити на рівні сучасних наукових норм обширні османські літописні матеріали стосовно цієї проблематики, а не вибирати окремі розділи з його „Фезлеке” чи літопису Наіми. На додаток, у „Тугфеті” містяться розповіді, які частково (III, IV) або й цілком (II) відсутні в інших османських нарративних джерелах.

Виникає питання щодо підбору матеріалів про козацьку чорноморську проблематику у головній османській літописній традиції, яка представлена в описуваному періоді Кятібом Челебі та Наімою. Хто займався цим питанням на базі інших джерел, помітить, що наш автор дійсно приділяє їй велику увагу, але він усе-таки пропускає походи та бої, які, здавалося б, заслужили на згадку (наприклад, перші серйозні напади на румелійське побережжя у першому десятилітті XVII ст., штурм Кафи у 1616 р.). При нинішньому стані вивчення османських літописів цього періоду, особливо їхніх джерел та способів творення, неможливо чіткіше відповісти на це важливе питання, але у виборі представленого літописцями матеріалу напевно грали роль два основні фактори: з одного боку, усне чи писемне збереження пам'яті про ці події та доступність їх авторів, а з другого — упередженість, тенденційність, які схилили до голосних розповідей про одні події і замовчування інших, менш втішних. Подальше вивчення менш відомих літописів та інших нарративних джерел, де згадуються досі мало або цілком невідомі події, пов'язані з козаками (як, наприклад, літопис Топчилара Кятібі [Topçilar Kâtibi], який стоїть дещо осторонь головної літописної традиції), та взагалі системне вивчення усіх джерел до даної проблематики дадуть змогу краще оцінити, чи те, що ми представляємо тут, дає основну чи лише фрагментарну картину цієї епохи.

Але в будь-якому випадку матеріали, які ми репрезентуємо, дають досить багату і детальну характеристику особливостей козацько-османської боротьби на Чорному морі. Незважаючи на те, що, як ми зазначаємо в коментарях, представлені матеріали, є продуктами типового середньовічного літописання і наголошують або й навіть перебільшують перемоги османів та применшують або й замовчують козацькі успіхи, з них можна черпати конкретні, автентичні та оригінальні дані, яких нам дуже бракує. Ми бачимо ризики, небезпеки та помилки обох сторін — і козаків, і османів. Яскраво вимальовується страшна залежність обох сторін від погоди. Нам демонструється, як вміло козаки використовували особливості своїх чайок та як досконало вони пристосовували до військових потреб фізичну географію частин Причорномор'я (з Приазов'ям), тобто місць з частими та обширними мілинами й очеретяними заростями. Не менш цінним є представлення дії різних ланок османської оборони моря — галерні флоти, місцеві флотилії з менших суден (зокрема

османських чайок) і татари, хоч якраз слабо представлена одна з головних ланок оборони — фортеці та їхні гарнізони.

Хоч османські джерела й розрізняли українських (у контексті Чорного моря це були в основному запорожці) та донських козаків, вони, проте, часто помилялись або просто називали їх „козаками” (*qazaq* разом з різними образливими епітетами) без уточнення⁷. У коментарях ми намагаємось визначити, чи мова іде про запорожців, чи про донців, а коли це неможливо, то свідомо обмежуємось словом „козак”. Читач, звичайно, усвідомлює, що у таких випадках може йти мова про українців, або росіян, або і одних і других, оскільки у цей період і одні і другі козаки були активними на морі, інколи діяли спільно. Додамо, що у перших трьох десятиліттях власне запорожці були найстрашнішими для османів (у IX видно, що коли мова йде про козацтво як явище, то Кятіб Челебі мав на увазі саме „дніпровських” [*Özi*] козаків). Уже в 1630-х рр. донці ставали більш активними (хоч у той період запорожці все частіше переносились на Дон і вже звідти йшли на море), а в 1640-х рр. вони напевно брали верх на Чорному морі⁸.

Ми хочемо наголосити на тому, що маючи максимальне наближення до пропонованих текстів з детальними коментарями, дослідник відкриває для себе цікаві і цінні подробиці про поки що скупо засвідчений феномен козацьких морських походів та османську реакцію на них. Без допитливого контролю османських текстів, їх пояснення та аналізу неможливо оцінити, навіть помітити багатьох таких подробиць у переказах Йозефа фон Гаммера та перекладах Йосифа Сенковського, від яких дотепер були залежні дослідники козащини, яким бракувало знання османської мови. Також треба зазначити, що як видавці джерела ми зобов'язані бути кропітливо уважними і не пропускати жодної деталі у тексті, яка має якесь відношення до обговорюваних у творі проблем. Однак ми не забуваємо, що у нашому джерелі, яке по суті належить до літописного жанру, не кожне слово або фраза були написані виважено і обережно і що до всього там написаного треба ставитись критично (у сумнівних або неясних місцях тексту ми у коментарях намагаємось нагадати про очевидні або ймовірні перебільшення, перекручення тощо).

⁷ Пор. I, прим. 3.

⁸ Також звертаємо увагу на наше свідоме вживання слова „османн”, а не „турки”. Хоч у Османській імперії турецький етнос та його культура були домінуючими, демографічно турки не переважали, і, що важливо, ні вони, ні їхня культура не мали повної монополії у державі та її суспільстві — дуже часто якийсь високий командир чи урядовець були недавнього грецького, вірменського або слов'янського походження.

Коли розглядати козачину (зокрема українську) з османського боку, то зрозуміло, що у її характеристиці беруть верх грабіжницькі, деструктивні аспекти. Проте вони спонукають істориків, зважаючи на моменти упередженості османських авторів, усе-таки врахувати і їхні дані та вдосконалити розуміння козащини. Але не варто, відкидаючи деякі романтичні уявлення про козачину, впадати у другу крайність. Як не один раз застерігав Ярослав Дашкевич, не можна поверхово записувати козаків під „піратсько-бандитську” аналогію⁹. Нове розуміння важливого феномену у світовому історичному процесі, яким була саме українська козачина, вимагатиме обережного і глибокого осмислення як старих, так і нових джерел.

Замітки про джерела та принципи перекладу

У першій, сюжетній, частині „Тугфету” Кятіб Челебі в основному спирається на попередні османські літописи, хоч у розділах, які цікавлять нас, він у великій мірі повторює розповіді зі свого „Фезлеке”. Але, як вже згадувалось, у них також є матеріали, яких немає в інших літописах, або які найповніші саме у „Тугфеті”. У коментарях ми зазначаємо розбіжності між „Тугфетом” і „Фезлеке”, подаючи їх переклад у примітках (а для найважливіших також подаємо османський текст у транскрипції). Окрім „Фезлеке” ми також орієнтувались на хроніку відомого османського літописця Мустафи Наіми (1665–1716), який уклав свій літопис на півстоліття пізніше, ніж Кятіб Челебі. Власне за роки, які охоплює „Фезлеке” (1592–1654), практично Наіма іде за ним, великою мірою повторюючи його розповіді. Але було б неправильно констатувати, що Наіма лише списав „Фезлеке”, оскільки відношення між цими двома літописами є досить складне і не до кінця вивчене: Наіма використовував джерела, на яких „Фезлеке” також базувалось, але час від часу додавав інформацію з інших літописів (див.: *Thomas*, 132–136). Власне у деяких прослідкованих нами варіантних читаннях демонструється оригінальність літопису Наіми. Звичайно, Наіма здебільшого усе-таки повторює „Фезлеке”, тому ми подаємо варіанти з нього лише тоді, коли вони відсутні або відрізняються від „Фезлеке”; читач може вважати, що подає у примітці інше читання також знаходиться у Наіми, а коли воно у Наіми відсутнє або значно відрізняється, ми це зазначаємо. На цьому етапі ми не мали змоги дати посилання на всі османські літописи, які згадують ці події (обмежуємось лише поодинокими посиланнями на літописи Печеві та Веджігі). Попередньо можемо сказати, що ті літописи, які існують у виданнях (Солакзаде, Кара Челебізаде, Мюнеджімбаши), не містять багато даних, які відсутні у творах Кятіба Челебі та Наіми (або принаймні не у їх існуючих „ненаукових” виданнях — див. далі). З другого боку, невидані літописи (наприклад, Гасан Бегзаде і Топчилар Кятібі) обіцяють дати значно свіжішу інформацію.

⁹ Дашкевич 1991.

Подібно до більшості інших творів Кятіба Челебі, не існує наукового видання „Тугфету”. Читач повинен усвідомлювати, що вивчення османських літописів залишається на дуже низькому рівні, оскільки більшість літописів навіть не мають науково-критичних видань, де було б враховано усі основні рукописи відповідного твору. Переважно ситуація виглядає так: якщо літопис і виданий, то це було в минулому або на початку цього століття, і невідомо, на основі якого чи яких рукописів здійснено видання, та й з частими помилками. Така ж ситуація з „Тугфетом”, „Фезлеке” та Наімою (див.: *Thomas*, 132, 156). Ми ретельно перевірили два рукописи „Тугфету” у Стамбулі з Бібліотеки музею Топкапи Сараю, тобто з музею колишнього султанського палацу: Revan 1192, який ми позначаємо буквою А, та Revan 1190, який ми позначаємо буквою Б. Сулячи зі стилю оформлення та водяних знаків, обидва рукописи були виконані в другій половині XVII ст. Оскільки невідомо, на яких рукописах вони базувались і тому, що у них є різниця від А і Б, ми також включили до нашого підконтрольного тексту два друковані видання твору; одне — стародрук, видання турецького першодрукаря, відомого Ібрагіма Мютеферрікі (*Tuhfet 1729* — його ми позначаємо буквою В), а друге — видання з початку цього століття (*Tuhfet 1911* — позначається буквою Г). Отже, ми пробуємо подати переклад на підставі хоч кількох версій, але не претендуємо на повне критичне видання цього матеріалу. Подібна праця вимагає перевірки ще інших рукописів цього твору у Туреччині та Європі і є одним з багатьох основних завдань, які стоять перед османістикою. У згаданих версіях цього твору немає якоїсь одної, текст якої переважає над рештою. Ми вибрали за основу нашого перекладу А. Вважається, що помітки, зроблені на маргінесах цього рукопису (наприклад, див. факсиміле, арк. 90а), написані рукою Кятіба Челебі (*Gökyay 1991*, 47). Оскільки подані розділи не є надто довгі, подаючи варіантні читання, ми не посилаємось на конкретні аркуші/сторінки у даних рукописах — вистачає дати початковий та кінцевий аркуш/сторінку на початку кожного розділу.

Наш твір написаний османською мовою — літературною та діловою мовою Османської імперії. В основному вона є турецькою, але з великою домішкою арабської і перської лексики, та й навіть морфології та синтаксису. Маючи до диспозиції практично всі засоби, і лексичні і граматичні, трьох багатих мов, ця макаронічна і гнучка мова мала набагато більші можливості для красномовної риторики, ніж більшість європейських мов. Не маючи традиції перекладу османських текстів українською мовою, перед нами постало чимало проблем, починаючи від того, який обрати стиль (художній, переклад на сучасну літературну мову, дослівний чи якийсь проміжний варіант), і кінчаючи тим, як передати конкретне слово чи вислів. Тому вважаємо за потрібне подати тут основні принципи та завдання, яких ми намагалися дотримуватися і які, на наш погляд, відповідають нашій меті — дати науковий переклад, що мав би замінити оригінал в науковому обігу. Метою ж наукового перекладу є передати точно за формою і змістом усе, що

сказав автор, і не додавати нічого від себе. Ми намагалися реалізувати цю мету, орієнтуючись на такі принципи:

1. Слово оригіналу на слово перекладу. Реально цієї мети неможливо досягти, але ми свідомо якнайповніше дотримувалися цього принципу, щоб уникнути багатослів'я.

2. Переклад слів у їх оригінальному архаїчному значенні. Правда, деяким словам доводилося давати сучасні еквіваленти. Скажімо, слово *фетг* в оригіналі означає „відкриття”, але йому в нашій європейській свідомості краще відповідає „завоювання”.

3. Якнайповніше збереження стилістики та синтаксису оригіналу.

4. Збереження римованих місць оригіналу завдяки римуванню відповідних місць у перекладі.

5. Коментування і тлумачення спеціальних слів, термінів та висловів. Воно здійснювалося трьома способами: а) необхідні для розуміння тексту доповнення наведені в квадратних дужках — []; б) тлумачення та уточнення окремих слів та висловів, що не потребують спеціальних коментарів, подано в круглих дужках — (); в) спеціальні коментарі — у примітках.

Ми переконані, що османська мова, ледь зрозуміла звичайному народові, не завжди була легкодоступною навіть вищим верствам суспільства. Тому читачеві наших перекладів в окремих місцях, можливо, не відразу все буде цілком зрозумілим. Але намагаючись максимально дотримуватись сенсу, закладеного в оригіналі, ми все ж таки перекладали так, щоб тексти були доступні читачеві; окремі неясності, двозначності тощо зазначені у примітках.

Досі немає традиції передачі турецьких, а також арабських і перських назв і термінів в українській орфографії, максимально використовуючи засоби української фонетики. На загал ми отримуємо консервативної позиції щодо фонетики османських слів, оскільки вважається, що ще у першій половині XVII ст. османська мова була більш наближена до староосманської, тоді як починаючи з другої половини XVII ст., вона ставала щораз більше подібною на турецьку мову XIX ст. Отже, ми подаємо *imek*, а не *etmek*, *beg*, а не *bey*. Оскільки не відомо, чи за життя нашого автора турки вимовляли велярну фрикативну приголосну, яка в арабськоперському алфавіті позначається буквою *h* (ح) і вимовляється як українське *х*, ми, дотримуючись консервативного принципу, в українському перекладі подаємо його так, як воно написано. Отже, для *Halil* ми даємо Халіль, хоч можливо уже й тоді турки вимовляли його Галілі (як і нині — Halil). А щодо арабського фарингального *h* (ح), то і перси, і турки, мабуть, вимовляли його так, як нині — як українське *г*. Отже, для *Meḥmed* ми даємо Мегмед, *Tuhfet* — Тугфет і т. д. (і ні в якому випадку не з *х*, — Мехмед, Тухфет і т. д., як це робиться у російській транскрипції через брак у цій мові звука *g*). Між іншим, у турецьких словах, *ğ* (ğ) переважно у новішій мові перейшов у так зване „м'яке *г*” (*yumuşak ge*, яке позначається буквою *ğ*). Тому слова *ağa* і *Çağal-oğlu* (у сучасній мові вони *ağa* і *Çağal-oğlu*) можна було б подавати як *ага* і *Чагал-огли*, але оскільки ми дотримуємо консервативного принципу передачі, у нас вони читаються *ага* і *Чагал-огли*.

I. Початок появи козаків на Чорному морі (1614 р.)¹

За [наших] предків² донським та дніпровським козакам³ стало звичаєм робити грабівницькі наскоки на береги Дунаю та [Чорного] моря, а віднедавна вони за наводженням віровідступників, які втекли з країн ісламу, стали приходити на побережжя Анатолії. Тисяча двадцять третього року⁴ (1 лютого 1614–30 січня 1615 р.)⁵ вони прийшли до фортеці Синоп^{6,7}, зненацька вдерлися до фортеці і нарobili великих збитків⁸. Тому Шакшаки Ібрагім Паша⁹, якому було раніше доручено оборону дунайських та чорноморських берегів з шістдесятьма чайками¹⁰, як тільки йому стало [про це] відомо, зайшов у ту ріку, яка є місцем проходу¹¹ тих собак, і став чатувати. Але козаки, дізнавшись про цей намір, вдалися до такого заходу: вони висадилися на берег, поставили свої чайки на полоззя¹² і суходолом дісталися до вищого місця на ріці¹³. Однак коли якесь татарське плем'я натрапило на них і дало великий бій, вони покидали захоплені у Синопі добро та сім'ї. А скільки з них (тобто з козаків) було вбито! Водночас ще й Ібрагім Паша, підоспівши, кого забив, кого взяв у ясир¹⁴. У першій декаді рамазана (5–14 жовтня 1614 р.) [наші] привели на [імперський] диван¹⁵ двадцять душ [тих] невірних¹⁶.

Коментар

Загальні зауваження

Цією розповіддю про напад козаків на Синоп в кінці серпня — на початку вересня 1614 р. головна османська літописна традиція, яку представляють двоє з її велетнів — Кятіб Челебі та Мустафа Наїма, розпочинає свою хроніку проблеми козаччини на Чорному морі. Як зазначено у першому реченні розповіді, вже раніше нападати на береги моря та Дунаю стало „звичаєм” (*'âdet*) козаків. І дійсно, в попередніх роках від цих нападів дуже постраждало румелійське (західне) побережжя (особливо в 1610-х рр. сильно потерпіло побережжя в околиці Варни), а ще раніше північне побережжя моря. Ця, мабуть, раптова, поява козаків аж на другому побережжі моря (попри те, що написано тут у „Тугфеті”, „Фезлексе” та інші свідчення схилиють до думки, що цей похід був першим такого типу; див. прим. 7), у серцевині імперії, напевно, справила величезне враження на османів, і, очевидно, цей похід став переломним моментом у козацькій кар'єрі на Чорному морі. Щодо епохальності цього походу варто згадати коментар про нього Станіслава Жулкєвського — на той час польного коронного гетьмана, який зауважив: „бо ні від кого іншого досі ані від козаків не було тут тривоги й небезпечности, від коли Турки опанували Малу Азію” (*Грушевський-7, 346*). А його коментар „бо серединою, майже по діаметру, Чорне море перейшовши (*szrodkiem prawie per diametrum czarne morze przeszedszy*)” натякає на те, що це було новою (*Zółkiewski, 513*). Тепер козаки навчилися впевнено ходити по цілому морі, і, отже, після цього походу феномен козацьких вторгнень став для Порти не просто дразливим явищем десь там на північних окраїнах імперії. Мало того, що страждали

румелійські, а вже й анатолійські береги стали майже безборонними перед несподіваною появою козацьких чайок. А якщо зачеплені Румелія і Анатолія, то вже й сам Босфор, переддвір'я Порти, неподалік. Тому ця все-таки далеко не перша поява козаків на Чорному морі дістала у морській історії Кятіба Челебі назву „початок появи”. У його літописі „Фезлексе” і у літописі Наїми цей розділ має трохи скромніший заголовок — „Навала (*istila*) козаків на Синоп”, але і в них пильна увага до козаків саме на Чорному морі починається від цієї події.

Видно, що до цього часу османі вже звикли воювати з козаками на морі, оскільки тут виступає оборонна система у формі флотилії своїх чайок (*çayqa*, див. прим. 10), базована на Дунаї. Шістдесят османських чайок, які були у розпорядженні Ібрагіма Паші для оборони Дунаю та морського побережжя, — це досить значна сила (про ефективність османських чайок відносно козацьких і, отже, потребу таких флотилій див. III, VII). Свідчення, що треба було обороняти береги Дунаю, означало, що козаки могли заходити в цю ріку та, піднімаючись проти течії, завдавати шкоди тамтешнім поселенням і судноплавству (пор. *Berindei, 287, 289*). Тут ми також бачимо ефективні дії татар як важливої ланки в обороні проти козаків (пор. VII).

Оскільки залишається загадкою, де і як козаки навчилися плавати у відкритому морі, не тримаючись берега перетинати його (що є далеко не простою справою), та звідки діставали конкретні дані про багаті об'єкти грабунку, то надзвичайно цікавим тут є повідомлення про те, що вони припливли до анатолійського узбережжя за підказкою і, правдоподібно, у супроводі ренегатів з ісламу (*mürtedd*). Тут є натяк на втікачів з Анатолії, мабуть, українських бранців, які було прийняли іслам, а потім якимось перебралась назад. Факт, що така далека втеча була можливою, сам по собі дуже цікавий. У нас поки що немає свідчень про такі прямі втечі через море, але є прецеденти втечі османських рабів русів на Захід при допомозі англійських та голландських капітанів (напр., див.: *Smith, 152–155*). Якраз про цих ренегатів з ісламу Наїма дає або повнішу інформацію, ніж у Кятіба Челебі (як у „Тугфеті”, так і у „Фезлексе”), або він просто дає тлумачення слова мюртедд. Він називає їх мюртедд кӧлелер (*mürtedd köleler*), „ренегати раби”. Отже, або він це знав з невідомого списку „Фезлексе” чи з цілком іншого літопису, або ми тут маємо свідчення того, як розумілось у цьому контексті мюртедд; воно, очевидно, стосувалося ясиру, а не турків чи ісламізованих анатолійських аборигенів, наприклад, греків.

Треба звернути увагу на те, що козаки в цьому поході брали не тільки рухоме майно, але й бранців, тобто ясир. Захоплення козаками ясиру нерідко зустрічається як в османських (напр., див. VIII; *Ostapchuk 1987, 94*), так і в слов'янських і інших джерелах. Цікаво, що османський літописець Печеві у своїй розповіді про цю подію пише: „була взята безмежна кількість жінок і хлоп'ячого ясиру та бідних і багатих” (*Peçevi, 342*). Не варто виключати можливості, що серед козацького ясиру були і визволені слов'янські невольники, але складається враження, що в тому ясирі переважали мусульмани (пор. свідчення Гійома Левассера де Боплана, що козаки беруть малих дітей „для послуг у себе або дарують вельможам свого краю”, а також багатих для викупу; теоретично, за словами Боплана, не виключено, що вони могли б брати, скажім, і багатих греків; *Боплан, 29*). Але ця проблема потребує критичного і неупередженого дослідження.

Важливий також опис козацьких хитрощів перенесення чайок через Кінбурнську косу (див. IV, прим. 15) у Дніпровський лиман, щоб обійти османські судна, які чекали на повернення запорожців при усті Дніпра коло Очакова. Наше османське джерело підтверджує свідчення цієї тактики, про яку розповідає Боплан та деякі інші джерела. Але тут є деталь щодо техніки такого пересування, яка відсутня у Боплана: мова йде про використання полоззя, тоді як Боплан розповідає про перетягання волоком через низьку долину, не вказуючи, чи то вони просто тягнули, чи застосовували додаткове приладдя, наприклад, полоззя (Боплан, 73).

Наші османські літописи представляють спробу козаків пробитись назад як цілковиту невдачу та закінчують розповідь тріумфальним поверненням своїх сил до столиці. Очевидно, Ібрагім Паша і татари мали певний успіх у гирлі Дніпра та на Кінбурнській косі, але, як підкреслює Михайло Грушевський на підставі листів Жулкевського, 18 козацьких чайок пробрались боєм через гирло Дніпра, і взагалі з двох тисяч козаків, убитих та покалічених було близько двохсот (Грушевський-7, 347). Тенденція замовчувати успіхи козаків і наголошувати та навіть перебільшувати свої була типовою для офіційних або напівофіційних османських літописів, і тут Кятіб Челебі та Наїма не є винятками. Більше подібних прикладів буде в наступних розділах.

В основному реляція у „Тугфеті” взята з „Фезлеке” з деякими скороченнями і перефразуваннями, які зазначені у примітках. Текст Наїми по суті такий самий, як у „Фезлеке”, але, як видно з вищесказаного та з приміток, дещо повніший. Гаммер дає короткий переказ, базований на „Фезлеке” і Наїмі, де він пропускає деталі про віровідступників і пересолюку чайок, та помилково подає твердження, що Ібрагім Паша чекав козаків при усті Дону та що він привів до Порти сорок, замість двадцяти, козаків (Hammer-8, 206). Сенковський переклав версію Наїми в основному відповідно до оригіналу, але з деякими спрощеннями, пропусками, помилками і невинуватими додатками до тексту. Наприклад, у Наїми Дніпро дослівно не згадується як місце засідки Ібрагім Паші; початок рамазана, дата, коли Ібрагім Паша переслав полонених до столиці у 1023 р. гіджри, припадала на жовтень, а не на листопад (Collectanea, 126–127). Для подальшого трактування чорноморських подій 1614 р. на основі польських джерел див.: Куліш, 185–190, 193–203; Грушевський-7, 345–348.

Примітки

¹ А, 85а–85б; Б, 94а–94б; В, 49а; Г, 106. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-1*, 358, *Na'imā-2*, 118–119. Заголовки, які ми подаємо для кожного розділу, є перекладами заголовків у самому творі (крім дат, які ми додаємо в дужках).

² Селефде (*selefde*), „при предках” — тобто кінець XVI — початок XVII ст., коли, власне, як тут написано, козаки почали сміливо і часто з'являтися на морі, особливо при усті Дунаю (а не раніше, в XVI ст., коли вони нападали лише на північніші місця Причорномор'я, наприклад, Азов, Очаків, Бендери та Крим).

³ Тен казаги ве Озі казаги (*Ten qazağı ve Özi qazağı*), дослівно „Дон козак і Дніпро козак” — тобто донські та дніпровські (запорозькі) козаки. Озі, або пізніше Озю, означало, залежно від контексту, або Дніпро,

або Очаків. „Фезлеке” дає просто „козаків чайки” (*qazaq şayqaları*) без уточнення щодо донців чи запорожців. Як відомо, запорозькі і донські козаки часто ходили у походи разом, і цілком можливо, що цей похід був спільним. Але інші джерела схиляють до висновку, що описуваний похід був в основному, якщо не виключно, роботою запорожців, оскільки була дипломатична реакція від Порти в бік Речі Посполитої, і королівська влада з великим занепокоєнням зреагувала на вчинок „її” козаків (див.: *Грушевський-7*, 347–348). Також відомо, що московським послам, які в той час перебували у Стамбулі, не були пред'явлені жодні претензії стосовно цього походу (*Ист. описание*, 118–124; *Соловьев*, 62–63; *Смирнов*, 5–6). 1, зрештою, „синопські” козаки повертались на Дніпро, а не на Дон (див. прим. 11). Найбільш правдоподібно, що, оскільки цей розділ вводить тематику козащини у „Тугфеті”, автор узагальнює і називає козаків обох національностей. Також варто зауважити, що у 1650-х рр., коли Кятіб Челебі писав цей твір, виключно донські козаки були активними на морі, і тому, можливо, тут вони згадуються, та й ще на першому місці (пор. V, прим. 7).

⁴ Дати в османських літописах переважно (але не завжди) подані у мусульманській системі, де роки рахуються за місячним календарем, починаючи від дати втечі Мугаммада з Мекки до Медіни у 622 р.; це літочислення має назву гіджра („втеча”).

⁵ У „Фезлеке” сказано, що у місяці реджеб козаки вирушили на Чорне море, але рік не подається. Співставляючи це разом з роком, який поданий тут у „Тугфеті”, можливо твердити, що початок цього епізоду відбувся у реджеб 1023 (7 серпня–5 вересня 1614 р.). Жулкевський дає *ultimus diebus Augusti* для нападу на Синоп (*Żółkiewski*, 513). Отже, можна припускати, що козацька виправа на море та напад на Синоп відбулися у другій половині серпня або й навіть у перших днях вересня.

⁶ Синоп (*Sinop*) — (у нинішньому укр. правописі Синоп) місто та фортеця на півострові посеред південного побережжя Чорного моря і найближче до Криму. Наїма, розповідаючи про ці події, додає цікавий описовий епітет про Синоп: „його називали містом коханців” (*aña medînatî'l-'uşşâq dirler*). Це можна зрозуміти так: до приходу козаків тут було безжурне, спокійне, ідилічне, романтичне життя. Бізачіоні свідчить, що перед нападом на Синоп козаки напали на кораблі у трапезундській пристані (*Berindei*, 279). За Грушевським, Жулкевський нібито свідчить те саме (*Грушевський-7*, 346), але він пише лише про те, що вони, перейшовши море, на brzegu azyjskim w роśrodku jakoby między Trapezuntem a Konstantynopolem, splondrowali zamek Synopę [...] (*Żółkiewski*, 513).

⁷ У „Фезлеке” фрагмент з останніх двох речень — „а відпівданна вони [...] прийшли до фортеці Синоп” поданий в суттєво іншому сенсі: „цей раз за наведенням віровідступників, які втекли з країни ісламу, вони (козаки) прийшли до фортеці Синоп, що на березі Анатолії” (*bu def'a bilâd-i islâmdan firar iden mürteddler delâleti ile Anatolî kenarında Sinop qal'esine gelüb*). Тобто не останнім часом козаки почали ходити на Анатолію, а саме у 1614 р. вони там вперше з'явилися (Наїма подає в такому ж сенсі, але з додатковою інформацією, що віровідступники були ісвільниками, див. *Загальні зауваження*). Оскільки немає добре засвідчених раніших походів на Анатолію (нібито козаки з'явилися у Трапезунді, Синопі, Стамбулі у 1575 р. [див.: *Тушин*, 162] — або це було лише випадковим, або радше така поява не обґрунтована у

джерелах), вважаємо, що тут у „Тугфеті” автор допустив перекручування, яке, мабуть, неправильне. Але можна також припускати, що протягом кількох попередніх років до 1614 р. козацькі чайки почали з'являтися на другому березі, а вже у 1614 р. був перший великий, сенсаційний удар на Анатолію.⁸ Жулкевський свідчить про шкоду вартістю до 40 мільйонів (очевидно золотих) та що в султанському арсеналі, який там був, згоріли всі галеони та галери (*Zółkiewski*, 513). У цьому місці у „Фезлєке” є додаткова фраза: „[...] коли стало [про ці збитки] загально відомо [навколишньому населенню], поки люд провінції прийшов [проти них], козаки взяли награбоване майно та сім'ї і попрямували у [відкрите] море” ([...] *şāyī' alduqda il eri teveğğüh idünge göre itdükleri emvāli ve (hālī alub deryāya açıldılar)*); Наїма ще додає, що козаки настільки знищили Синоп, що перетворили його на пустелю (*beyābān*).

⁹ Шакшаки Ібрагім Паша (*Şaqşaqı İbrāhīm Paşa*) — раніше посада податковим наглядачем (*nāzır*) у Белграді (*Süreyyā*-1, 99); також відігравав важливу роль у чорноморських оборонних операціях 1616 (*Грушевський*-7, 356) та 1625 рр. (див. VI, прим. 6). Очевидно, що посада місцевого капудана була його спеціалізацією.

¹⁰ Шаїка (*şayqa*), „чайка” — тип великого безпалубного човна (є свідчення, що його довжина сягала 17–33 лікті [*girā'*], тобто приблизно 8–15 м), яким османи користувалися на Дунаї та на Чорному морі для перевезення вантажів та у військових справах протягом XVI — XVIII ст. (*Bostan*, 88–89). Щодо походження османської чайки, її різновидів та характеристик, то чимало дослідницької праці попереду (в османських архівних документах є цінні дані). Можна припускати, що османська чайка була імітацією козацької чайки (або принаймні від козаків вони багато запозичили щодо її бойового пристосування), з деякими її перевагами — маневреністю та можливістю плавати як по мілких водах рік та морських узбереж, так і по самому морю (але нема доказів, що османи обв'язували свої чайки очеретом для плавучості, як це робили козаки; див. VII, прим. 44). Ширше про використання османами своїх чайок проти козацьких див. VII.

¹¹ Як свідчать польські джерела про цю подію, тут іде мова про гирло Дніпра, через яке українські козаки звичайно виходили у море та повертали назад (див.: *Грушевський*-7, 347).

¹² Кизаг (*qīzağ*), „полозок” — тобто полозки для саней або для спуску кораблів. Можливо, для цього козаки використовували рівні стовбури зрубаних дерев чи щогли, які, як розповідає Гійом Левассер де Боплан, опускались (*Boplan*, 73).

¹³ Тобто козаки перетнули Кінбурнську косу (див. IV, прим. 15).

¹⁴ Есір (*esīr*), „раб, військовополонений” — арабське слово, яке у цій формі стосується однини. Українське слово „ясир”, яке походить від есір, має здебільшого колективне („полонені, невольники”) чи переносне значення („полон, неволя”).

¹⁵ Діван (*dīvān*), „державна рада”, українське диван — регулярне засідання головних міністрів султанського уряду, де вирішувались важливі внутрішні та зовнішні справи імперії.

¹⁶ Очевидно, на тортури та страту (див. III, прим. 51; *Ostapchuk* 1990, 501). У „Фезлєке” є ще згадка про прибуття ряду гінців зі Синопа до Стамбула з наріканнями на цей козацький напад; великий везір Насуг Паша заслужив султанський гнів за допущення такого нападу і за спробу неправдою викрутитись від відповідальності. Незабаром Насуг Паша був страчений.

II. Похід Магмуда Паші (1616 р.)¹

Тисяча двадцять п'ятого [року] (20 січня 1616–8 січня 1617 р.) везір² Чагал-огли Магмуд Паша³ став заступником капудана⁴ на Чорному морі та вийшов з кількома галерами⁵. В околиці Варни він натрапив на козаків. Тому що чайки знаходились при березі, він повів кораблі до берега. [Через те] шість кораблів застрягло на міліні, і не було спроможні звільнитись. Накінець його війська висипались у море [щоб вийти на сушу], а кяфір⁶ взяли кораблі⁷.

Повчання з розповіді є таке: галера не повинна наближатись до сумнівного місця, особливо на місці битви це небезпечно.

Коментар

Загальні зауваження

У 1616 р. козаки вели обширні операції на морі: знаменитий в українській історичній свідомості погром Кафи гетьманом Сагайдачним, напади на Трапезунд, Самсун, околиці Варни, Констанци і навіть на Босфор. З різних джерел відомо, що козаки розгромили Чагал-огли Магмуда Пашу і потопили три галери, і навіть є згадка, що він сам потрапив у козацький полон (*Грушевський*-7, 356–357; *Berindei*, 281–282). Досі невідомо, де відбувся цей бій — можливо, саме в околиці Варни, де сіли на міліну шість галер. В османському архіві про флотилію Магмуда Паші цього року є чималий реєстр на кілька десятків сторінок з даними про кошти, призначені для різних додаткових кораблів, як от 39 фіркатів (*fırqata*, найлегший тип галери, VI, прим. 6) та 33 човнів (*qayıq*); з центральної скарбниці на це було виділено велику суму — 2,6 млн акча (*akça*) (Başbakanlık Arşivi [Архів Прем'єр Міністра (Стамбул)], Kâmil Kereci 5641). У той час ця сума дорівнювала десь 22 тисячі золотих або 32 тисячі іспанських реалів (*Sahillioğlu*). Коротко кажучи, у цьому році османам не повезло у боротьбі з козаками, і виглядає, що усі вкладені кошти та зусилля були марними.

Чомусь у перевірених нами османських літописах ці події цілком не помічені, і лише у „Тугфеті” є це лаконічне повідомлення, у якому хочеться поставити три крапки між реченнями. Між іншим, інформація у цьому розділі по суті унікальна і, наскільки нам відомо, не використовувалась у дослідженнях над козацькою. Можливо, Кятіб Челебі хотів з дидактичною метою наголосити на мілких водах як серйозній небезпеці для галер і тому не згадує інших перипетій османського флоту у той рік. Або ж серйозні військові невдачі 1616 р. просто замовчувались (попередній рік на Чорному морі був так само невдалий і в усіх відомих літописах його обійдено цілковитою мовчанкою). З іншого боку, поки що не можна виключати можливості, що, наприклад, сенсаційний напад на Кафу того ж року насправді був менш шкідливий для османів, ніж його подають польські та українські джерела.

Примітки

¹ А, 856; Б, 946–95а; В, 49а; Г, 107.

² Везір (*vezir*), „міністр” — в османській державі було кілька везирів, які входили до імперської ради (диван), яку очолював султан, а з часом — перший, або великий, везір; з XVI ст. капудан-паші (див. III, прим. 3)

були везірами, а в XVII ст. особи на важливих посадах також назначались везірами і не обов'язково входили у диван (*Pakain-3*, 590–593). Форма „везір”, будучи ближчою до турецького *vezir* і навіть оригінального арабського *wazīr*, ніж „візир”, зустрічалась в українській мові, і тому ми її тут вживаємо (див.: *Голоскевич*, 40).

³ Чагал-огли Магмуд Паша (*Çağal-oglı Mahtūd Paşa*, також відомий як Цікалі Паша) — член капикули („раби султана”; див. IV, прим. 31) італійського походження, служив як санджак-бегі (губернатор округу) та беглербегі (генерал-губернатор провінції), брав участь у східноанатолійських походах, у 1023/1614–1615 р. досяг рангу везіра, помер у 1052/1642–1643 р. Мав репутацію боягуза та невади. Його батько, Чагал-огли Сіпан Паша, був видатним османським адміралом (капудан-паша) та великим везіром (*Süreyyā-4*, 319; *Danışmend-3*, 322). Їхнє прізвище збереглося донині в назві старого стамбульського кварталу *Çağaloğlu*, де знаходиться головний османський архів.

⁴ Капудан каймаками (*qarūdan qaım qaqāmī*), „намісник капудана” — каймакам, дослівно „locum tenens, намісник”, урядовець або командир, який виконував обов'язки вишого урядовця або воєначальника за відсутності останніх у поході чи деінде; капудан, дослівно „капітан”, у цьому контексті командує османським флотом, тобто головний адмірал (повніше капудан-паша; див. III, прим. 3); також саме слово капудан могло означати командуючого місцевою флотилією або просто капітана корабля османського флоту.

⁵ Кадирга (*kadirğa*), „галера” (від нього походить українське „каторга”) — типова османська галера, що мала одну шоглу (з XVII ст. могла мати дві) з латинським (трикутним) вітрилом і, звичайно, 25 лав на кожному боці з 3–5 гребцями на кожній лаві (але до першої половини XVI ст. в османських, як і в інших середземноморських галерах, кожний гребець гріб власним веслом, а вже з другої половини XVI ст. гребці на лаві гребли спільним веслом). Було декілька гармат на носі і, можливо, також по боках. Звичайно залага складалася з 150–200 гребців, 100–150 або й більше воїв (включно з офіцерами, гармашами і т. п.) та ще 35 осіб обслуги включно зі смолярами, теслярами, шевцями та іншими ремісниками для ремонту корпусу, шогол, оснастки, вітрил, виготовлення весел і т. п. (*Tuhfet 1911*, 153; *Uzunçarşılı 1948*, 461–463, *Imber 1980*, 214 ff.).

⁶ Кяфір (*kāfir*), „невірний, невірний” — зневажливий епітет, який стосується усіх немусульман незалежно від національності. В українській мові вживається перекладом *gāfir*, *gāfir* у формі гяур або гявур з ідентичним значенням. В османських текстах арабське *kāfir* було улюбленим епітетом для означення „невірних”. В українській мові зустрічається його зукраїнізована форма „кафір” (напр., див.: *Бойків*, 200). Типово вживається в однині, але означає здебільшого збірний образ.

⁷ Гемілері кяфір алди (*gemileri kāfir aldı*) „невірний взяв кораблі” — тут певна двозначність. Або „захопили” у значенні пограбували чи знищили, або ж — „забрали”, тобто зняли з мілини і заволоділи кораблями (попливли на них). Оскільки і османи не змогли звільнити цих кораблів з мілини, ми більше схильні до першого значення (але див. IV, *Загальні зауваження*).

III. Похід для оборони мосту через Дунай (1621 р.)¹

Року тисяча тридцятого² (26 листопада 1620–15 листопада 1621 р.) капудану³ Халілю Паші⁴ було наказано вирушити⁵ у Чорне море в той час, коли султан Осман Хан⁶ повелів приступити до походу на Хотин, щоб наскубти вуха козацькому та ляському⁷ племені. У вісімнадцятий день джемазію-ль-ахіре (10 травня 1621 р.) капудан та ще з сорока трьома галерами⁸ відчалив з Бешікташу⁹ і четвертого реджеба (25 травня 1621 р.) прибув під фортецю Кілію¹⁰. Щасливий падишаг послав з Чорлу¹¹ Тозкопарана Магмуда Агу¹² з власноручним імперським наказом¹³ [для Халілія Паші], який повелів, кажучи: „будь дбаючим про важливі матеріали¹⁴ для спорудження моста в Ісакчі¹⁵ і звіти нікуди не рухайся”.

Однак було одержано звістку про те, що при Кара Хармані¹⁶ є сімнадцять чайок, і в той бік було послано [Халілем Пашею] попереднього беглербегі¹⁷ Кафі¹⁸ Мегеммеда Пашу¹⁹ разом з п'ятнадцятьма кораблями. Він курсував шістнадцять днів, але йому не поталанило дістати навіть звістки, і [тому] повернувся назад та в Кілії приєднався до війська. Після того була чутка, що чайки попрямували в бік Кафи та Керчі²⁰. Відразу знову Мегеммед Паша був призначений командиром над вісімнадцятьма кораблями і його було відряджено до Кафи. А для оборони дніпровського гирла [Халіль Паша] поставив на чолі кілійських та акерманських²¹ чайок Балі Капудана²² і навіть послав разом з ним одного із своїх капуджи-баші²³ Мегеммеда Агу²⁴.

Потім, коли повсюди стали казати, мовляв, „сорок чайок пішло до узбережжя Анатолії”, капудан-паша відразу, у двадцять сьомий день реджеба²⁵ (17 червня 1621), вирушив з Кілійського гирла²⁶ і, провівши чотири-п'ять ночей у відкритому морі (*engin*)²⁷, в перший день шабана (21 червня 1621 р.) прийшов у Синоп. По двох годинах відпочинку було одержано звістку, що дев'ять чайок разом з двома великими захопленими кораблями²⁸ стоять безпечно на якорі у гавані під назвою Герзе²⁹. І відразу, щоб перешкодити [козакам] передчасно вийти з гавані, коли [їм] захотілося б, удосвіта флот вийшов, розділившись на дві частини. Одна частина просувалася морем, інша попри узбережжя³⁰. Коли надійшов вечір, вони зупинились на ніч у місцевості під назвою Кум (?)³¹. Наступного дня через те, що, як виявилось, чайки пішли в море, [кораблі] завернули назад. І по дорозі вони привели (?)³² порожній корабель. Його власники із жаху перед козаками покинули [його] і висадилися на сушу³³. [Цей корабель] був узятий на причіп і повернутий власникам. Тоді п'ять-десять днів курсували при тих берегах; скільки штормів відбулося, [але] про чайки ні сліду, ні звістки не об'явилося, і в жодному місці³⁴ [їх] не показалося³⁵. Тому

дев'ятнадцятого шабана (9 липня 1621 р.) [флот] прибув назад до Кілійського гирла³⁶.

[Як] раніше [згадано], до Дніпрового гирла було направлено Балі Капудана. [А] лясські козаки³⁷ разом з донськими козаками прийшли в одне [і те саме] місце, [і тоді їх]³⁸ шістдесят чайок зібралося під Місіврї³⁹. Після того, як вони спалили і сплюндрували порт⁴⁰ Агйоли⁴¹, вони повернули назад. І коли вони йшли, здійнявся супротивний вітер (тобто буря) і розсіяв [кяфірів]⁴² — дев'ятнадцять чайок потонули в морі, а рештки, коли йшли (тобто вертали) через Дніпрове гирло, натрапили на Балі Капудана і дали великий бій. Підійшов [до місця битви] очаківський⁴³ бег Магмуд Бег⁴⁴ і захопив з чайок проклятників двадцять одну штуку⁴⁵. Коли новина про це прийшла до капудан [-паші Халіля]⁴⁶, він послав [на допомогу] кетхюду флотського арсеналу⁴⁷ Агмеда Агу⁴⁸ з шістьма штуками галер.

[А] в двадцять п'ятий день шабана (15 липня 1621 р.), коли [Халіль Паша] причалив до [самої] Кілії⁴⁹, Балі Капудан, і Магмуд Бег, і кетхюда арсеналу [також] прийшли [назад] і привезли відібрані в козаків двадцять одну штуку чайок, більше двохсот [душ] ясиру та до трьохсот [відрізаних] голів. [Халіль Паша]⁵⁰ всіляко пошанував [цих командирів], а тільки-но стало відомо, що повелитель (тобто султан Осман II) прибув в Ісакчу [по дорозі до Хотина], вони залишили Кілію і в п'ятий день рамазана (24 липня 1621 р.) прибули до Ісакчі. Коли згадані чайки та ясир були представлені до імперського стремена, всіх до одного проклятників різноманітними тортурами було забито [і таким чином] покарано⁵¹.

Коментар

Загальні зауваження

Цей і наступний (IV) розділи відкривають перед нами панораму подій на Чорному морі під час походу султана Османа II з усією потугою Османської імперії, яку він міг зібрати, щоб покласти край невпинним вторгненням „козацького та лясського племені”, як їх називає Кятіб Челебі, в його володіння, передовсім на море, а також на Придунайські землі. Але в тому році присутність і енергія козаччини на морі була така велика, що головний адмірал османського флоту, який за наказами султана мав займатись перевезенням військових та інших запасів на Дунай, конструкцією понтонного моста через Дунай для переходу основних сил, а також обороняти його, був змушений не лише посилати місцеві флотилії та в допомогу свої кораблі, але й, усупереч султанським наказам, самому виходити в море у пошуках козацьких чайок.

„Тугфет” представляє османські оборонні заходи адекватними загрози. Видно дії різних сил, які османи організували проти козаків: знову важливими стали місцеві судна, які ми вже бачили у I, для патрулювання побережжя між Дунаєм та Дніпром, а особливо щоб переловити запорожців у гирлі Дніпра. Дізнаємося, що, крім дунайських, османи також тримали

кілійські та акерманські чайкові флотилії. Хоч літописець пробує подати розвиток подій в успішному напрямі, перелічуючи і тут, і в IV захоплені чайки, вбитих і полонених козаків та відрізані голови, він не може приховати того факту, що ситуація на Чорному морі у році Хотина дійсно була складною. Звістка про появу козацьких чайок на півдні від гирла Дунаю змусила п'ятнадцять кораблів залишити основний флот і патрулювати береги понад два тижні, але повернутись з порожніми руками. А коли ще одна звістка змусила Халіля Пашу перекинути великі галерні сили (28 кораблів, за свідченням іншого джерела; див. прим. 26) з Дунаю за море (до Синопа і далі) та перебувати бурю за бурею в наполегливих пошуках козаків, які також виявились по суті марними, то козаки встигли вдарити на майже протилежний румелійський берег неподалік від того місця, де раніше їх шукали. З польських та західних повідомлень, хоч напевно також не без перебільшень, дізнаємось, що в цьому році точились не тільки запеклі бої, де тонули й османські судна (знову наш автор вірний літописній традиції і замовчує власні втрати), але були й козацькі вилазки до устя Босфору і на Дунай (зі спробою пошкодити міст), мало місце перехоплення ними османських кораблів з провіантом та амуніцією і т. д. Якщо умовно підрахувати, скільки суден, воїнів, припасів тощо були прив'язані до марних і немарних операцій на морі або й втрачені там, і коли згадати, що протистояння під Хотином по суті закінчилось вничю — до перемоги тій потузі, яку привів Осман II, бракувало ледь-ледь, — то роль в османській невдачі цього, як можна назвати, „чорноморського театру” тієї війни незаперечна.

Треба наголосити, що ми не вважаємо, що у 1621 р. одна із сторін на морі була абсолютною переможною над іншою. Безперечно, козаки завдали ударів і, свідомо чи несвідомо, прекрасно виконали диверсійну роль. Але османи, хоч і великим коштом, усе-таки давали собі раду з ситуацією. Зробити якісь підрахунки неможливо. Також і донці, як згадується тут у „Тугфеті”, виконували певну роль у цих подіях (див.: *Ист. описание*, 156–157), але неможливо з певністю окреслити їхню відносну присутність у порівнянні з запорожцями, які, здається, були чисельнішими. Нарешті, до кінця не з'ясовано, чи те, що козаки вчинили османам на морі в хотинський рік, було задумане зі стратегічних міркувань, чи це лише результат стихійного бажання здобити (напевно, фігурувала якась комбінація обох чинників).

Отже, ґрунтовне опрацювання складних подій на морі у 1621 р. та їх конкретне відношення до подій на суші з урахуванням різноманітних джерел ще попереду. Розповідь у „Тугфеті”, незважаючи на певну односторонність, між іншим, цінна тим, що дає виклад ситуації на морі з османської перспективи, не зосереджуючись на подіях довкола Османа II в його поході на Хотин, як це зроблено у „Фезлекє” і в Наїмі. В останніх двох творах події на морі епізодично і відносно лаконічно вклинюються у розповідь про основний похід — на їх підставі неможливо уявити, як на морі практично з усіх боків османи були зайняті боротьбою з козаками.

Окрім „Тугфета” є ще одне джерело, де привернута увага до цих чорноморських подій. Це газанаме (*gazānāme*), „писання (у сенсі хроніки, літопису) про газу — священну війну”, присвячена різним військовим подвигам Халіля Паші (*Gazānāme-i Halil Paşa*, „Газанаме Халіля Паші”, тобто „Газанаме про Халіля Пашу”) і написана ще за його життя (у

1620-х рр.). Вона яскраво трактує козацьку присутність на Чорному морі у 1621 р. — дає цінні стратегічні і тактичні міркування про боротьбу з козаками та їх майстерну невловимість на морі; більше про будівництво моста та про відносини Халіля Паші з султаном, ніж „Тугфет”; також має деякі унікальні конкретні дані (текст хотинської частини цієї газанама опублікований у факсимілі і перекладі разом з коментарем в *Ostapchuk 1990*). Немає текстових доказів, що Кятіб Челебі використовував „Газанама”. І хоч він міг би ним користуватись, деякі дані та епізоди, найповніше описані у цьому розділі „Тугфету” (особливо розвідка до Кара Хармана і подорож Халіля Паші до Анатолії), взяті з невідомих нам джерел, і власне у цьому розділі міститься значна інформація, яка відсутня в „Газанама” та інших джерелах. Гаммер і Сенковський не подали цього розділу з „Тугфету” (про „Газанама” вони мабуть і не знали), а базувалися на Наїмі (*Hammer-8, 274–278; Collectanea, 145–176*). Тому українська історіографія також не змогла належно оцінити чорноморську роль козаків у Хотинській війні (див.: *Яворницький-2, 135* — побічно і перекручено; *Грушевський-7, 462–464* — краще, але у нього виходить, що дії козаків усе-таки маргінальні стосовно подій у Хотині і мали здебільшого психологічний ефект; *Голубуцький, 247, 256* — усвідомлено, що події на Чорному морі належали до Хотинської війни і що вони мали негативний вплив на османську рішучість, хоч роль козаків на морі подано трохі однобічно, лише коротко вставлено кілька переможних для козаків інцидентів). Для спроби оцінити роль козаччини на Чорному морі у 1621 р. та для посилань на західні дипломатичні джерела див.: *Berindei; Плохий; Ostapchuk 1990*.

Примітки

¹ А, 86а–87а; Б, 95а–96б; В, 49а–50а; Г, 107–108.

² У Г: „тисяча тридцять восьмого” — явна помилка (у Б, В також як у А — 1030 р. гіджри).

³ Тут капудан означає капудан-паша (*qarudan paşa*), „великий адмірал” — головнокомандуючий османським флотом (*donanma-i hümayün*), перша особа імперського морського арсеналу (*tersâne-i ‘amire*) в Стамбулі; йому підпорядковувалась особлива морська провінція у Егейському морі (*eyâlet-i qarudan paşa*, див. IV, прим. 17). З XVI ст. капудан-паші були везірами (див. II, прим. 2); також саме слово капудан могло означати командуючого місцевою флотилією або просто капітана корабля османського флоту (*Uzunçarşılı 1948, 414–420*).

⁴ Халіль Паша (*Halil Paşa*) — (день нар. приблизно 1570–1629) вірменського походження з регіону Кайсері, двічі обіймав пост великого везіра (1616–1619, 1626–1628), а чотири рази капудан-паші (1609–1611, 1613–1616, 1619–1622, 1623) (*de Groot*).

⁵ Б, В, Г — додатково: до нанма і ле (*donanma ile*), „разом з флотом”. *Donanma*, османський термін для флоту, дослівно означає „спорядження, вирядження, вишикування, прикрашення”. Повна назва османського флоту — до нанма-і гюмаюн (*donanma-i hümayün*, див. IV, прим. 8).

⁶ Султан Осман II, (1618–1622); „хан” (*han*) — один з титулів османських султанів.

⁷ Лег (*Leh*), османська назва поляків, запозичена зі слов’янських мов, напр., старослов’янське *лехъ, лѣхъ*, сербохорватське *leh* і т. д. (*ЕСУМ, 343–344*).

⁸ 43 галери — це дуже значна морська сила, оскільки основна частина османського флоту, базована в стамбульському флотському арсеналі (*tersâne-i ‘amire*, див. IV, прим. 34), складалась з 40 галер (*Tuhfet 1911, 153*); додаткові кораблі для оборони Чорного моря спрямовувались з флотилій в Егейському морі (*Tuhfet 1911, 146–150*), і, як видно далі у цьому розділі і у IV, не всі кораблі у Чорному морі під командуванням Халіля Паші були зі стамбульського арсеналу, а власне якась, напевно менша, частина була з Егейського моря, це так звані бег-гемілері під командою дер’я беглері (див. IV, прим. 17).

⁹ Бешікташ (*Beşiktaş*) — побережне передмістя Стамбула на початку Босфору і коло Галаті. Османський флот, вирушаючи у літні походи, відбував усталені ритуали — зупинявся в Бешікташі, кораблі спускали якори і стояли там три дні; у цей час проводились різні молитви та церемонії (*Uzunçarşılı 1948, 437–441*).

¹⁰ Кілія (*Kili*), Кілія — місто і порт, розташоване стратегічно і вигідно для торгівлі над північним рукавом дунайської дельти; у XVII ст., коли дельта була суттєво менша, — приблизно у 30 км від Чорного моря (*Зенкович, 95*).

¹¹ Чорлі (*Çorlu*), нині Çorlu у Туреччині — містечко у східній Тракії, приблизно у 100 км на захід від Стамбула.

¹² Цю особу ідентифікувати не вдалося.

¹³ Хатт-і гюмаюн (*hâtt-i hümayün*), „імперське письмо” — наказ, написаний власноручно султаном.

¹⁴ Мюгімат (*mühimmât*), дослівно „важливі речі, важливі справи” — звичайно відноситься до військових запасів (зброя, снаряди і т. п.), але тому що тут іде мова про будівлю, ми подаємо це слово у значенні „важливі матеріали”.

¹⁵ Ісакчі (*Isaqçî*) — місто на правому березі Дунаю та на важливому шляху з Румелії до Молдавії; нині Ісакча в Румунії (*Isaccea*). Міст у Ісакчі був тимчасовий, зроблений з барж (тонбази, див. VII, прим. 35), які з’єднувались одна до одної (тому у „Фезлеке” стосовно цього моста є вираз „мостові баржі”, *köprü tonbazları, Fezleke-1, 406*).

¹⁶ Див. VI, прим. 12.

¹⁷ Беглербегі (*beglerbegî*), „бегів бег” — генерал-губернатор найбільшої територіальної одиниці османських земель — беглербеглік, або саялет (*beglerbegilik, eyâlet*, провінція), яка складалась з санджаків (*sanğaq*, округ).
¹⁸ Кефе (*Kefe*), від італійського Caffa, нині Феодосія — один з найкращих портів Криму і взагалі Північного Причорномор’я, давній осередок торгівлі; з 1260-х рр. головний осередок генуезьких колоній у Північному Причорномор’ї; за османів став центром санджаку, а в часі даних подій був уже столицею беглербегліку, або саялету (див. прим. 17).

¹⁹ Подальших біографічних відомостей про цю особу не маємо. Вважається, що в османській мові ім’я محمد (тобто з подвоєним мім, *mîm*, тобто „м”) буде Мегеммед (*Meĥammed*), а не Мугаммад, власне через пошану до Пророка Мугаммада; а ім’я محمد (без подвоєного мім) буде більш „по-турецькому” Мегмед (*Meĥmed*). Інколи ці дві форми замінюють одна одну. У А і Б крізь маємо Мегеммед, а у В і Г Мегмед (можливо, в останніх ім’я було стандартизоване видавцями).

²⁰ Керш (*Kerş*), Керч — місто та порт на крайньому сході Криму та у північній частині затоки з такою самою назвою; важливий пункт для торгівлі з Кубанню та разом з фортецею Єні Кале (*Yeni Kal'e*, „Нова Фортеця”), що неподалік, — для контролю над затокою.

- ²¹ Ак Керман (*Aq Kermān*), дослівно „Білий Замок”, Акерман, Білгород Дністровський — місто на правому березі Дністровського лиману; важливий торговельний порт та центр санджаку (*Descei*).
- ²² Тут капудан означає командира флотилії морського або річкового містечка, яка існувала для місцевої оборони або інших військових операцій. Цю особу ідентифікувати не вдалося.
- ²³ Капуджи-баші (*qapuđi bađı*), „голова брамників” — член елітного корпусу, який завідував зовнішніми входами до султанського палацу і виконував особливі місії, наприклад, дипломатичні, привезення наказів, інспекції; також високі особи, наприклад, везіри, могли покликатися на їх послуги. Так Халіль Паша, будучи везіром (див.: *de Groot*; у цей період капудан-паші були *ex officio* везірами; про везірів див. II, прим. 2), мав у своєму розпорядженні капуджи-баші, і ось на вкрай важливе завдання стерегти гирло Дніпра він посилає довірену особу, щоб мати контроль над діями Балі Капудана і розвитком ситуації.
- ²⁴ „Газанаме про Халіль Пашу” (див. *Загальні зауваження*) інформує, що капудан-паша Халіль призначив капуджи-баші Мегеммеда Агу командиром над дунайськими чайками і тоді послав його до гирла Дніпра, очевидно, разом з суднами з тієї флотилії (*Ostapchuk 1990, 497*).
- ²⁵ Б: „сьомий день реджеба” (28 травня 1621 р.). Оскільки в А, В і Г — „двадцять сьомий день реджеба”, правдоподібно, що писар Б пропустив слово „двадцять”.
- ²⁶ Кілі богазі (*Kili boğazi*), Кілійське гирло — північний рукав дунайської дельти; „Газанаме” інформує, що Халіль Паша взяв зі собою аж 28 галер (*Ostapchuk 1990, 497*). 2
- ²⁷ Тобто кораблі перетнули море.
- ²⁸ Актарма (*aqarma*), дослівно „передавання” — у цьому контексті захоплений, трофейний корабель (*Redhouse 1974, 40*).
- ²⁹ Герзе (*Gerze*) — бережне містечко з доброю гаванню приблизно у 30 км на південний схід від Синопа.
- ³⁰ Тут засвідчується тактика, коли для того, аби не проочити козацьких чайок, які знаходилися недалеко від берега, одні кораблі посувалися ближче до берега, а інші, очевидно, щоб переловити їх при можливому виявленні, ішли відкритим морем.
- ³¹ А: Кум (?) (*Qum* (?), قم); В, Г: قوم (*Qum*) „Пісок, Пляж; Велика Хвиля, Бура” (*Redhouse 1974, 684*); Б: قسم (*Qism*?). Нам не вдалося точно ідентифікувати цю місцевість. Однак вірогідно, що тут йдеться про місцевість на південний схід від Герзе коло мису Бафра. Кілька річок, що тут вливаються у Чорне море, в тому числі найбільша річка Анатолії Кизил Ирмак, утворили своїми наносами мілічне піщале побережжя з виступаючими в море піщаними косами. Тому в топонімії цієї місцевості зустрічаються назви зі складовою частиною Кум, наприклад, річка та селище Кумджагіз (*Kumsağız*). Такий зручний для дій козацьких чайок берег, що нагадував Північне Причорномор’я, з джерелами прісної води в річках та прибережних озерах, міг приваблювати козаків як місце перепочинку, схованки чи оборони. Такі місця тягнуться і далі на схід за Самсун аж до гирла річки Ешіль Ирмак, проте в цьому місці скоріше мається на увазі околиця найближчого примітного населеного пункту, а саме Герзе, адже Самсун тут не згадується (див.: *Лоция, 293, 324-325*).

- ³² Б, В, Г: „гördілер” (*gördiler*), „побачили” — це краще підходить для розуміння змісту наступних двох речень, ніж як тут у А — „getürdiler” (*getürdiler*), що дослівно „принесли, привели”.
- ³³ З попередніх речень не зрозуміло, чому галери мусили іти аж цілу добу у бік Герзе (віддалі лише 30 км від Синопу), де повинні були бути козаки з захопленими кораблями, поки вони не дізнались, що чайки вже вийшли в море. Або вони прочісували побережжя дуже повільно, або, імовірніше, тут є недомовка, і вони, прийшовши до Герзе та не знайшовши ні козаків, ні кораблів, продовжували іти далі з надією натрапити на них (пор. прим. 35). У зв’язку з цим епізодом „Газанаме” дає влучний коментар про те, що відбувалося навколо цих патрулюючих галер: „Тому що їхні чайки неширокі корпусом і невидні здалека так, як галери [...] вони можуть розпізнавати подібні на гори галери з місць на віддалі 20 або 30 миль і втекти. Отже, як лисиці, які втікають перед львами, ті проклятки тримались безпечного та потайного місця, і в який бік вони пішли, не було відомо” (*Ostapchuk 1990, 498-499*; пор.: *Boylan, 73*). Складається враження, що в той час, коли ці галери прочісували побережжя, чайки десь за горизонтом слідували за ними. А коли галери ішли від Синопа, козаки у їхньому тилу встигли принаймні налякати, мабуть, ще один корабель і вчасно зникнути.
- ³⁴ У решті рукописів бракує слів белюрмеді бір ірде (*belürmedi bir yirde*), дослівно „в якомусь місці не показалося”.
- ³⁵ „Газанаме” інформує, що Халіль Паша ретельно шукав козаків, плывучи на схід аж до Вона Бурні (*Vona Burnı*, мис на захід від міста Орду, тобто, ідучи побережжям, майже 300 км на схід від Синопа або більш ніж півдороги від Синопа до Трапезунда; *Ostapchuk 1989, 498*).
- ³⁶ „Газанаме” інформує, що коли султан наближався до Дунаю, Халіль Паша отримав від нього наказ з усією швидкістю повертатися назад і з’єднатися з його силами (*Ostapchuk 1990, 498*).
- ³⁷ Лег казаги (*Leh qazađı*), „ляхів козаки”, тобто „польські козаки” (див. прим. 7) — це одна з османських назв козаків, які були підлеглими Польщі (тобто Речі Посполитої); на нашу думку, османи цей термін вживали до всіх українських козаків, як запорозьких, так і городових.
- ³⁸ Б: бу еснада (*bu eynāda*), „у цей проміжок часу” — тобто „тоді”. „Фезлеке” інформує, що ця зустріч відбулася першого шабана (21 червня 1621 р.), отже, у той самий день, коли Халіль Паша прибув до Синопа (*Fezleke-2, 404*).
- ³⁹ Місіврї (*Misivri*, хоч у нашому основному рукописі слово вокалізоване: *میسوری, Mesevri*), походить від грецького Месембрїя, нині Несебір у Болгарії — портове містечко на маленькому півострові приблизно 27 км на північний схід від Бургаза.
- ⁴⁰ Іскеле (*iskele*), „причал, пристань; порт” — тут є двозначність, може означати, що козаки знищили лише пристань або що весь порт (*Kahane, Tietze, 568-572; Redhouse 1974, 550*).
- ⁴¹ Агйולי (*Ağyolu*, також *Ağyolu*), нині Помор’я в Болгарії — багатий порт на місці приблизно 15 км на північний схід від Бургаза; десь на половині дороги між Бургазом та Місіврї; у Агйолї містились великі поклади солі. І Місіврї, і Агйолї страшенно постраждали від козаків у 1610-х рр.
- ⁴² В, Г: тут власне є „кяфір”.

⁴³ Özi (Özi), Очаків — містечко та комплекс фортець на правому березі Дніпровського лиману, власне де лиман впадає у море. Центр одноименого еялету та надзвичайно важливий стратегічний пункт, оскільки контролював важливу переправу через Дніпро, якою часто користувались татари; у цей період стеріг вхід у Чорне море, яким користувались запорожці.

⁴⁴ Бег (beg), „бей, князь, пан” — може відноситися і до санджак-бегі (губернатора округу — санджак), і до беглербегі (генерал-губернатора цілої провінції — беглербегілік, еялет); наскільки відомо, у той час не було очаківського санджака, і тут би малося на увазі беглербегі Очакова; але „Фезлеке”, „Газанаме” та інші джерела називають на той час очаківським беглербегом Гусейн Пашу (Fezleke-I, 404; Ostapchuk 1990, 499). Напевно, Магмуд Бег усе-таки був санджак-бегі Кінбурна (Qilburn, див. IV, прим. 15), що знаходився навпроти Очакова. У 1627 р. засвідчено, що кінбурнський санджак-бегі був одночасно капуданом місцевої очаківської флотилії (ця посада називалася „капуданство Очакова” *qapudanlıq-ı Özi*, див.: Ostapchuk 1989, 241, 273, 282). Подальших біографічних відомостей про Магмуда Бега не маємо.

⁴⁵ Б: „двадцять” — тут можливо пропуск писарем слова „один”; але треба зазначити, що у „Газанаме” також „двадцять”, як і в європейських дипломатичних джерелах (Ostapchuk 1990, 499; Плохий, 104). Це речення натякає, що очаківська флотилія (див. прим. 44) відіграла вирішальну роль у цьому бою.

⁴⁶ Б: „капудан-паша”.

⁴⁷ Терсане кетхюдаси (*tersâne ketühüdâsî*), дослівно „управитель арсеналу” — друга особа в османському флотському арсеналі-адміралтействі після капудан-паші (*Uzunçarşılı 1948, 427–428, Bostan, 44–46*); окрім завідування справами арсеналу, як бачимо тут, він також міг бути капітаном галери та брати участь у походах. Про кар’єру одного з відомих терсане кетхюдаси, Піяле Кетхюда, який брав участь у боротьбі з козаками на Чорному морі, див. VI і особливо VII та VIII.

⁴⁸ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

⁴⁹ Нагадуємо, що 19 шабана (9 липня 1621 р.) Халіль Паша прибув лише до Кілійського гирла, а не до самої Кілії (див. вище). Мабуть, не було потрібно аж шість днів, щоб добратись зі своїми кораблями до Кілії, тобто пройти близько 30 км. Можливо, Халіль Паша якийсь час стояв при усті на випадок, що буде потрібна допомога і його кораблів у бою коло Очакова, або з інших причин.

⁵⁰ В, Г: „паша”.

⁵¹ Б: *gereri gibi (geregi gibi)*, „як слід чи належним чином [покарано]”. Після завершення операції проти козаків було в османів ритуалом приводити полонених козаків до володаря на тортури та страту (пор. I, IV, V, VII), які, як відомо з інших джерел (наприклад з „Газанаме”), були дуже жорстокими; це у свою чергу дає нам збагнути, до якої міри дії козаків розлючували османів. У тій люті до пійманих козаків проглядає не лише відданість заповітові Мугаммада віддавати зловмисників належній їм жорстокій страті (напр., див.: Коран, сура LIX, бейт 16; власне Кятіб Челебі не забуває констатувати, що страта і катування були саме покаранням), але й бажання жорстокостями утримати інших козаків від замахів на майно та життя мусульман. Отже, це також можна розцінювати як захід оборонного характеру.

IV. Поразка козаків у таманській битві (1621 р.)¹

Мегеммед Паша, який попередньо з вісімнадцятьма галерами був посланий до околиці Кафи², проходячи (тобто патрулюючи) попри Керчі і Тамані³, натрапив в одному місці на козаків⁴. Причому проклятники, кораблі⁵ яких порозбивало несприятливим вітром (тобто бурею), зайшли на два кораблі, подібних на великі карамюрсели⁶, кораблі, які вони відібрали від мусульман, і безпечно стояли на якорі. [Тоді] газії⁷ рушили на них. Чотири-п’ять годин тривав запеклий бій. З Божою допомогою перемогли, і двісті дев’яносто два живих кяфіри стали ясиром. А ще понад двісті стали здобиччю шаблі. Вони забрали їхні голови і прибули в Ісакчу, зустрілися з імперським флотом⁸ і піднесли ясир та голови до стремена успіху (тобто до султанської ставки). І всіх [полонених] стратили, а газіїв, що принесли [усе це до султана], було одягнуто в почесні халати⁹.

Капудан-паша залишився в Ісакчі для захисту моста, і йому було наказано спорудження однієї фортеці¹⁰. В цей час прийшла звістка, мовляв, „знову козаки на сорока чайках вийшли з Дніпрового гирла”. Капудан-паша послав бега Мори¹¹ Абді Пашу¹² з десятьма галерами. [Той] вирушив двадцять восьмого дня шевваля (15 вересня 1621 р.), пройшов повз Кілійське та Акерманське гирла. А в Очакові було одержано звістку, мовляв, „при острові Тендра¹³ стоять на якорі двадцять шість штук чайок з одним захопленим кораблем”¹⁴. Коли з боку Кінбурна¹⁵ на них наступили, кяфіри приклеїлись¹⁶ до берега острова. З-поміж бегів¹⁷ Марйол Гасан¹⁸ та бег Мезестірі¹⁹ Алі Бег²⁰ [ближче] привели свої кальяти²¹ і з передніх гармат завдали значної шкоди, але через те, [що там] був край [острова] і мілкі [прибережні] місця²², атака на них була неможлива. [Тож] з приходом ночі проклятники втекли, і на сьомий день²³ Абді Паша повернувся до флоту.

При поверненні [султана з османським військом] з [хотинського] походу капудан-паша також повернувся і двадцять другого дня зі-ль-гідже (7 листопада 1621 р.), на який припав Касим-день²⁴, він зупинився у Сулинському гирлі²⁵. Наступного дня він рушив [далі]. Капітани²⁶ з великим досвідом казали: „Треба уникнути бурі на Касим-день”²⁷, але їх не послухали. Коли [флот виходив] з Сулинського гирла, три великі кальяти, однією з яких був корабель Піяле Капудана²⁸, одна — Халіма Реджеба Агі²⁹ а одна — еміна флотського арсеналу³⁰, [всі вони] разом з яничарами³¹ та арсеналом³² сіли [на міліну]. Ті, що були всередині, висипались у море. Кораблі були порозбивані, і їхні люди вийшли на сушу. Був несприятливий вітер і каторжани з [решти] кораблів³³

з трудом посували [кораблі вперед]. [Кораблі] розділилися на три частини — деякі попливли з попутним вітром, а інші, виснажені, залишилися позаду. Капудан-паша пішов [по морю] з Варни до Стамбула і ввійшов в імперський арсенал³⁴, а деякі з них (тобто кораблів) прийшли [аж] двадцять днів пізніше.

Повчання з розповіді є таке: під час руху чи стоянки флоту необхідно діяти згідно зі словами досвідчених людей, які знають часи буревіїв, якщо ж ні — каяття є певне!

Коментар

Загальні зауваження

Чомусь Кятіб Челебі виділив коротеньку розповідь про таманську битву та решту своєї хроніки подій 1621 р. в окремий розділ. Щодо самої битви, то такий хід подій, які він подає, ніде інде не зустрічається. В „Газанаме про Халіля Пашу” (див. III) маємо інший розвиток подій: Мегемед Паша наїхав на 18 козацьких чайок, які тікали з Чорного моря через Керченську протоку, побив їх цілковито і вернувся до Дунаю, де Халіль Паша був зайнятий будівництвом фортеці; і разом вони привели 400-500 полонених козаків на страту до султана, який з військом уже зробив перший привал за Дунаєм на шляху до Хотина (султан залишив Дунай під кінець липня). Невідомо, чи різновид змісту розповідей про події поблизу Тамані значить, що ці два джерела подають окремі бої, чи різні стадії одного бою, чи, зрештою, існує якась плутанина унаслідок літописного способу передачі минулого.

Ситуація коло острова Тендри промовисто демонструє, як важко було османським кораблям наздоганяти козаків та боротись з ними у часто замілених місцях, як козаки свідомо і вміло користалися саме такими місцями для перепочинку, а при появі ворога — для захисту (див. також II, VII). Знов, як у III, значна галерна сила, реагуючи на отриману інформацію про чайки, вийшла навздогін, і на цей раз не тільки догнавши, але й оточивши їх, не змогла довести справи до кінця і вернула до Дунаю з порожніми руками.

Варто звернути увагу на випадки, про які свідчить Кятіб Челебі, де козаки заволоділи османськими кораблями, і яких у цьому розділі є аж два. Так раніше він пише, що у поході Магмуд Паші (II) козаки захопили шість галер, які сіли на мілнину. Ми були схильні вважати, що козаки зайшли на кораблі і потім залишили їх, а не якимсь чином зняли з мілнин і забрали. У поході Халіля Паші (III) козаки сиділи на якорі в маленькій анатолійській гавані з двома захопленими великими суднами неспеціального типу, мабуть товарними, але не включено, що й військовими. Перш ніж флот міг дійти до них, козаки вийшли у відкрите море. З тексту не відомо, чи козаки попливли разом з трофейними кораблями, чи потопили їх або просто покинули, забравши усе, що їх цікавило. Далі, у випадку, де екіпаж з переляку утік на сушу, а флот знайшов порожній корабель, козаки напевно ж не відмовили собі в його майні, устаткуванні, зброї тощо, але корабель усе-таки залишили. Тут, у битві біля Тамані, доволі інтригуюча ситуація — чи козаки дійсно могли дати сильний бій лише на двох товарних кораблях кільканадцятьма галерами, чи все-таки їхні чайки не були остаточно розбиті або якийсь інший загін прийшов їм на допомогу (мова йде про вищезгаданих 18 чайок, які подані у „Газанаме”)? А в інциденті біля острова Тендри,

коли під покровом ночі козаки, які стояли при березі і мали біля себе захоплений корабель, вислизнули з облоги, здавалось би, у творі мусила б прозвучати похвала, якби корабель був відібраний назад. Напрошується думка, що козаки забрали його з собою, якщо тільки він не був надто пошкоджений гарматами калъят.

Як видно з цих сюжетів, не можна з певністю твердити, що козаки могли правити більшими кораблями, але, з другого боку, не можна категорично заперечувати цього, як це робить Боплан („якби вони вміли правити судном чи галерою, забрали б їх теж, але у них немає цього вміння”, *Боплан*, 73). Навіть можна сказати, що у згаданих сюжетах є натяк на те, що козаки справді уміли пересуватись по морю на трофейних кораблях. Інша справа, що, як коментував Грушевський вищезгадану фразу Боплана, „з галерою не мали б де подіти ся потім” (*Грушевський-7*, 300). Але як місце перепочинку, перегрупування сил, латання своїх чайок тощо, захоплені кораблі напевно надавалися козакам. Крім того, можливо, при дуже буряній погоді їм тимчасово було доцільно пересуватись по морі на більшому кораблі, наприклад, прив'язавши деякі чайки до нього. Зрештою, козаки не обов'язково самі мусили правити цими кораблями, бо могли використовувати захоплені екіпажі. Хоч, з іншого боку, не варто недооцінювати майстерності таких досконалих моряків, якими показують себе козаки мало не в кожному джерелі (окреме питання, чи вони брали парусні судна, наприклад, карамюрсали, чи також веслові, хоч принаймні найменші галери, фіркаті). Так чи інакше, але на підставі цих свідчень треба признати можливу рацію Дмитрові Яворницькому, який доводив, що козаки, хоч і рідко, користувались кораблями (*Яворницький-1*, 280).

Випадок, що стався через необережність з погодою, показує, яким небезпечним було Чорне море наприкінці сезону навігації та як така необережність могла частково зіпсувати попередні успіхи. Як уже мовилось, ця таманська битва згадується в дещо іншій формі у „Газанаме”, а інцидент при Тендрі та випадок під час повернення через погоду з'являються лише у „Тугфеті”.

Примітки

¹ А, 87а-87б; Б, 96б-97а; В, 50а-50б; Г, 109.

² Тобто, попередній беглербегі еялету Кафи (див. III, прим. 17, 18, 19), якого капудан-паша Халіль десь у середині червня послав до околиць Кафи та Керчі для перевірки чутки про козаків і для контролю проходу між Азовським і Чорним морями (див. III); „Газанаме про Халіля Пашу” подає цифру 20 стосовно кількості його кораблів (*Ostapchuk 1990*, 502).

³ Таман (*Tāman, Tāmān*). Тамань — місто і фортеця в однойменній затоці біля Керченської протоки, приблизно напроти Керчі. На цьому місці стояв стародавній Тмутарокань.

⁴ У двох рукописах „Газанаме” ці козаки називаються „дніпровськими” (*Özi*), тобто запорожцями; в одному — „донськими” (*Ten*); можливо, в останньому писар виправив „Özi” на „Ten”, бо вважав, що козаки, які тікали через Керченську протоку, мусили бути донськими; однак у ці роки запорожці часто виходили у море з Дону і повертались на Дон (*Ostapchuk 1990*, 502) або у скрутних ситуаціях тікали на Дон, замість на Дніпро; зрештою, як свідчить Боплан, у запорожців був шлях на Запорозжя через Керченську протоку, а далі річкою Міусом (*Боплан*, 74).

- ⁵ Цікаво, що час від часу османські джерела називають козацькі чайки „кораблями” (*gemi*) — це можливо свідчить, що їхня величина була достатньою, аби вони могли здаватись подібнішими до кораблів, ніж до човнів (для подібних прикладів див. VI).
- ⁶ Карамюрсел (*karamürsel*), від назви містечка Карамюрсел над Ізмітською затокою Мармурового моря — тип найменших кораблів, призначених в основному для перевезення різних товарів; мали одну або півтори щогли, трикутне вітрило, не мали палуби (*Redhouse 1974, 604; Bostan, 88*).
- ⁷ Газі (*gāzi*) — той, хто бере участь у газі (*gāzā*), тобто священній війні.
- ⁸ Донанма-і гюмаюн (*donanma-i hümayün*), дослівно „імператорське вишикування” — основний османський флот, який в звичайні роки мав складатися з 40 кораблів типу галер, що були виготовлені та базувалися в імперському арсеналі (*tersâne-i ‘amire*) у Стамбулі (див. прим. 34).
- ⁹ Хілат (*hil‘at*), „почесний халат” — дорогоцінний одяг (власне, від арабського слова хілат походить слово халат), який церемоніально вручав султан вельможам здебільшого після успішного виконання ними якоїсь служби або на знак ласки до них, своєрідний тип нагороди (*Stillman*).
- ¹⁰ „Газанаме” інформує, що фортеця, будівництво якої доручено Халіло Паші і флоту, була в Ісакчі (*Ostapchuk 1990, 502*). Очевидно, вона була потрібною для оборони цього стратегічно важливого місця (де знаходилась переправа через Дунай), наприклад, від козацьких нападів. Можливо, у цей час османи міркували, що похід на Річ Посполиту — це тільки перший етап подальших завойовницьких операцій проти північного сусіда, і вважали, що міст з фортецею біля нього, придадуться їм і в наступні роки.
- ¹¹ Мора (*Mora*), османська назва грецької Мореї, тобто Пелопоннес. Більша частина півострова становила окремий санджак (округ) еялету (провінції) Румелі. Хоч Мора не належала до еялету капудан-паші (див. прим. 17), однак через своє обширне морське побережжя вона також була зобов’язана постачати для флоту необхідне спорядження, гребців та воїнів (див.: *Bostan, 189, 232, 233, 243*). Невідомо, чи бег Мори звичайно служив зі своїми військами (тімаріотами, див. VII, прим. 28) на кораблях флоту, чи згадані галери були також і устатковані в Морі (так, як це робилося в портах еялету капудан-паші).
- ¹² Цю особу ідентифікувати не вдалося.
- ¹³ Тен Терє (*Ten Tere*) або Тін Терє (*Tin Tere*); в оригіналі تن تره. В інших текстах, де це слово повністю вокалізоване, обидва варіанти засвідчені: *تنتره*, *Tentere* у Сеягатнаме (Книга подорожей) Евлії Челебі (*Evlîyâ-5, 54a*); *تینتره*, *Tintere* у документі в Торкарі Sarayı Müzesi Arşivi [Архів музею Топкапи Сараю (Стамбул)] Е. 2891/1 (див.: *Ostapchuk 1987, прим. 103*). У XVII ст. замість теперішньої Тендрівської коси був острів Тендра. Розташований близько гирла Дніпра, острів Тендра був ідеальним пунктом, де козаки могли відпочити і набрати прісної води після плавання у Чорному морі та перед переправою попри османські сили, які чекали поблизу Очакова; щоб не дозволити їм піднятися по Дніпру (*Боплан, 48; Ostapchuk 1987, 61*).
- ¹⁴ Актарма (*aqtarma*) — див. III, прим. 28.
- ¹⁵ Кил Бурун (*Qil Burun*), дослівно „Волос Ніс, Волос Коса” — це турецька назва тоненької коси, яка формує лівий берег Дніпровського лиману та однойменної фортеці Кінбурн на кінчику коси.

¹⁶ А: япишуб (*yapışub*), „приклеїтись [до], схопитись [за]”; Б, В, Г: янашуб (*yanaşub*), „приблизитись” — тобто приблизилися або притулилися (до берега острова).

¹⁷ Тут мається на увазі санджак-бегів еялету (провінції) капудан-паші (*eyâlet-i qapudan paşa*). Еялет-капудан-паші османського флоту складався з санджаків (округів), утворених з островів та побереж Середземного моря. Кожний бег (їх також називали дер’я бегі, *deryâ begi*, „бег моря”) такого санджаку був зобов’язаний спорудити переважно від однієї до трьох галер або менших кальятів (див. прим. 21) з усталеною кількістю воїнів і був їх командиром; ці кораблі називали бег гемілері, тобто „бегів кораблі” (*Tuhfet 1911, 146–147; Uzunçarşılı 1948, 420–422*).

¹⁸ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

¹⁹ Мезестіре (*Mezestire*), грецьке Містра, південно-східна частина Мореї; складала окремий санджак, який належав до еялету капудан-паші (див. прим. 17).

²⁰ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

²¹ Кальята (*qalyata*) — тип меншої галери з 19–24 лавами на кожному боці. Швидша від нормальної галери, вона була особливо придатна для погоні за ворожими кораблями або для розвідки. Кятіб Челебі повідомляє, що в поході 2 кальяти плвли 3 милі попереду основних сил флоту, а під час стоянки в порту 2 кальяти чатували в 2–3 милях від берега (*Tuhfet 1911, 151–152, 159; Uzunçarşılı 1948, 460*). Слово походить від італійського *galiotta* — подібного типу меншої галери, які були в італійських флотах. В українській мові вживається у формі „галіота, галсота” (див.: *Бойків, 117*). Мабуть, кальяти краще, ніж галери, надавались для операцій у мілких водах, хоч, як видно далі, вони також не могли дати ради з козаками у дуже мілких водах.

²² Б, В, Г: кенар сін олмагла (*kenâr şîğ olmağla*), „тому що край [води коло острова] був мілким”.

²³ Значить, на сьомий день, відколи він вирушув на цю місію, тобто 21 вересня 1621 р.

²⁴ Руз-і Касим (*rûz-i Qâsım*), „Касим-день” — день св. Димитрія, 26 жовтня (ст. ст.), у XVII ст. 5 листопада (н. ст.); будучи днем розподілу між літом і зимою (касим, *qâsım* означає розподіл), він був традиційним кінцем сезону морських операцій, до якого флот повинен був би повернутись до арсеналу (*Pakalın-2, 205*). 22 зі-ль-гідже 1030 р. — це було 28 жовтня 1621 (ст. ст.), отже, тут „Тугфет” помиляється на два дні. Тут або помилкова дата, або, що нерідко зустрічається в ісламських літописах, через неправильне ведення місячного календаря бувають збої на день або й два (напр., початок місяця визначався появою повного місяця на небі, і в різних регіонах він міг визначатись на різні дні, залежно від хмарного чи безхмарного неба).

²⁵ Сулунос богазі (*Sulune boğazi*, в Б, В, Г: *Suluniye boğazi*), дослівно „Сулинове гирло” — середнє гирло Дунаю, при виході з якого у Чорне море розташоване містечко Суліна.

²⁶ Реіслер (*re’isler*, одинина *re’is*) — у цьому контексті капітан звичайного корабля — чи то військового чи торговельного.

²⁷ Касим фуртинаси (*Qâsım furtınası*), „буря на Касим” — буря, яка звичайно припадала на Касим-день (див. прим. 24) з початком зимового сезону (*Redhouse 1974, 614*).

²⁸ Див. VII, прим. 5.

²⁹ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

³⁰ Терсане еміні (*tersâne emni*), дослівно „керуючий справами арсеналу” — завідував прибутками і видатками флотського арсеналу, а також будівництвом, ремонтом, оснащенням та укомплектуванням екіпажів кораблів флоту. Після капудан-паші та терсане кетхюдаси, терсане еміні був найвищою особою в османському флоті (*Uzunçarşılı 1948, 425–426; Bostan, 33–38*).

³¹ Енічері (*yeñiçeri*), дослівно „нове військо”, яничар, яничари — найважливіший, але не єдиний вид постійного війська, яке прямо підпорядковувалося султанові (цей вид війська належав до службовців, які називалися капікули, дослівно „раб дверей, брами, Порти”, тобто усі вони вважалися рабами султана; про інший вид такого війська див. VII, прим. 27); яничари походили з молодих християнських хлопців, переважно, якщо не виключно, з Балканських країн, яких спеціально вибирали для довголітнього військового та іншого тренування, виховання в ісламі та вірності султанові і державі. Яничари були піхотою, користувались мушкетами. Окрім походів, вони служили у гарнізонах замків та, як бачимо, на флоті (*Uzunçarşılı 1943–1*).

³² Жебехане (*ğebelhâne*), дослівно „збройний склад, арсенал” — тут маються на увазі воєнні припаси (арсенал) війська, які везли назад до столиці (пор.: *Ostapchuk 1990, 495–496*).

³³ У Б, В, Г замість гемілерден форса (*gemilerden forsa*), „каторжани з кораблів”, написано багадур форса (*bahâdur forsa*), „богатирські, тобто сильні, каторжани”. Багадур по-османському, як богатир по-українському, має два відтінки значення: перше і головне — сильна людина, друге — герой, оборонець країни. Тут, очевидно, мається на увазі перше (*Steingass, 209*).

³⁴ Терсане-і аміре (*tersâne-i âmire*), дослівно „процвітаючий морський арсенал”; *tersâne* від італійського (старогеузького *tersanâ*), яке, як і „арсенал”, походить від арабського *dâru-s-şinâ'a*, „дім виробництва” (*Kahane, Tietze, 428–430; ЕСУМ, 87*) — стамбульський морський арсенал, який знаходився в ділянці Касим Паша на лівому березі Золотого Рогу. Основна частина османського імперського флоту (традиційно 40 кораблів типу галер) будувалась, лагодилась і базувалась тут. Також це був осередок команди та інфраструктури османського флоту, тобто більш модерна назва — „адміралтейство” (див.: *Bostan*).

V. Прихід козаків до Єні Көй (1624 р.)¹

Тисяча тридцять третього [року] (23 жовтня 1623–13 жовтня 1624 р.) капудан Реджеб Паша² відбув з флотом до Кафи для зведення на трон Джанібек Герей^{3,4}. Тому що [тоді] в татарській стороні був [ханом] Мегеммед Герей⁵, військо [що прибуло з] флотом, було на суші розбите. Опісля, [зробивши] перемир'я, воно (тобто військо) було повернуто [назад до Стамбула]⁶. [Але] в міжчасі козаки⁷, знайшовши море порожнім, [ще] коли флот знаходивсь у Кафі, зі ста п'ятдесятьма штуками чайок у четвертий день ше в а л я (20 липня 1624 р.)⁸ підійшли до Босфорської фортеці⁹,

напали на Єні Көй¹⁰ і спалили кілька крамниць. Коли стало відомо про знищення¹¹, якого вони наробили, у Стамбулі¹² охоронці султанського палацу¹³ та сегбан-баша¹⁴ зі своїми людьми ввійшли на човни. Як тільки вони напали¹⁵, козаки-розбійники¹⁶, не затримуючись ані на мить, повтікали назад у море¹⁷. Будь-коли такого [відважного] наступу¹⁸ проклятників не бувало.

Коментар

Загальні зауваження

Це розповідь про найвідоміший і, мабуть, найбільший козацький напад на Босфор. Він відбувся якраз тоді, коли османський флот був у Криму з місією змінити непокірного кримського хана Мегмеда Герей та його знаменитого брата Шагіна Герей лояльним до османів Джанібегом Гереем. Власне, щоб утриматись на престолі попри нехіль Порти, Мегмед і Шагін Герей запросили до спілки українських козаків, і їхні спільні сили поблизу Кафи розгромили османське військо, яке привів капудан-паша Реджеб (втрапи були великими та заскочили османів; див.: *Ostapchuk 1989, 72–78*). В міжчасі столиця по суті зоставалась беззахисною. Ця розповідь ще раз засвідчує небезпеку та недоречність скупчення великої військової сили в одній частині Чорного моря (пор. III), коли мова йде про його оборону перед козаками, хоч у цей рік османи не мали іншого вибору у зв'язку з небезпечною ситуацією у Криму.

Кятіб Челебі представляє цю подію лаконічно, поверхово і суперечливо. Начебто нічого страшного не сталося — спалили кілька крамниць та й усе. Але в останніх реченнях, особливо там, де він констатує, що взагалі ніколи не було такого наступу козаків, він суперечить сам собі, і виникає підозра, що він або його джерела приховують справжні масштаби цієї події. Європейські резиденти у Стамбулі дають краще уявлення про розмах цієї козацької атаки. Найповнішими і найяскравішими є свідчення англійського посла — знаменитого Томаса Роу (Sir Thomas Roe). Він, крім інших цікавих подробиць, інформує, що козаки, ввійшовши в Босфор удосвіта на 70–80 чайках, розділились на кілька груп і до кінця дня сплюндрували та спалили (*sacked and burnt*) майже всі села та вілли (*houses of pleasure*) на обох берегах Босфору, доходячи „аж до двох фортець та до чотирьох миль від цього міста” (тобто, мабуть, до Румелі Гісари та Анадоли Гісари, які стоять одна навпроти одної приблизно у 8 км від передмістя Бешікташ і приблизно у 12 км від султанського палацу, див. прим. 9) та що головні місця нападу, де козаки дістали особливо багату здобич, були Єні Көй та неподалік Бююк Дерє та Істілье (*Roe, 257*). Важко сприймати всерйоз те, що ця, хоч і невелика, чайкова потуга змогла за один день знищити майже всі населені пункти уздовж більш ніж половини узбережжя довжелезної Босфорської протоки. Але, напевно, такого деструктивного рейду на Босфор до того часу не було, і він зробив велике психологічне враження і на Порту, і на місцеве населення, і на європейських резидентів (напр., див. свідчення французьких резидентів де Сезі та де Гедуена у Стамбулі та Аллепо; *Historica, 426–427; Gêdoyn, 146–147, 153*). Були, звичайно, й раніші козацькі вторгнення у верхню частину Босфору (можливо навіть глибше) наприклад, у 1615, 1617, 1621 рр. Ці сміливі операції також залишили деякі яскраві, хоч і фрагментарні,

свідчення у джерелах; щоб з'ясувати відносні наслідки завданих ними шкод, не можна обійтися без критичного аналізу давновідомих свідчень, а також, напевно, без відкриття нових. Як ми уже переконались (див. II, III), завжди є ймовірність, що літописи щось замовчують, але беручи до уваги свідчення європейських дипломатів, виглядає доволі правдоподібним, що напад на Босфор 1624 р. потрапив у основну османську літописну традицію, представлену Кятібом Челебі та Наїмою, саме тому, що він був найгрізнішим.

У липні—серпні 1624 р. відбулися два окремі напади на Босфор (у вересні, правдоподібно, був ще й третій при вході у протоку). Роу засвідчує перший похід з 19 липня, власне, напад 70-80 чайок на Єні Кой, Бююк Дерє, Істіньє і т. д., та другий двома тижнями пізніше — на цей раз 150 чайок напали на Фенер при вході до Босфору та ще на кілька неназваних сіл. В обох випадках для оборони перед козаками були послані імпровізовані флотилії, складені з перших-ліпших суден та воїнів (і навіть випадкових цивільних осіб), яких тільки могли зібрати; також в обох випадках флотилії зупинились перед козаками, не відважившись вступити в бій, щоб не ризикувати і у випадку поразки не залишити столицю цілком безборонною. Якщо співставити цю розповідь з даними Роу та інших спостерігачів, виглядає, що у ній злітні водно елементи обох нападів. Так, судячи з дати, яка подається у „Тугфеті”, Кятіб Челебі розповідає про перший, але згадує козацьку силу з другого нападу — 150 чайок, а не 70–80, як було у першому (див. також прим. 8; *Roe*, 257–258, 265; *Ostapchuk* 1989, 78–81). Між іншим, тільки ця османська розповідь подає інформацію про участь охоронців султанського палацу (бостанджи) та сегбан башни в організації та проведенні цих оборонних дій.

Сенковський з деякими скороченнями подає реляцію Наїми, який у свою чергу майже слово в слово передає реляцію Кятіба Челебі з „Фезлеке” (*Fezleke-1*, 61; *Na'imā*, 341; *Collectanea*, 177–178). Цей розділ у „Тугфеті” також взятий з „Фезлеке” з лаконічним додатком сюжету про Реджеб Пашу та протистояння у Криму (про нього „Фезлеке” розповідає в іншому розділі). Гаммер, базуючись на „Фезлеке”, Наїмі, Роу та Пол Рико (Paul Rysaut), дуже образно описує цей похід, порівнюючи його з походами на Царгород Аскольда і Дира, князя Ігоря та інших, наголошуючи на його епохальності (власне, він вважає, що це було перше козацьке вторгнення в Босфор). В аналіз датування та подробиць він не входить (*Hammer-9*, 54–56).

Примітки

¹ А, 876-88а; Б, 97а-97б; В, 50б; Г, 110. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2*, 61, *Na'imā-2*, 341.

² Реджеб Паша (*Reğeb Paşa*) — тут капудан-паша (III, прим. 3). Ось що пише про нього, дещо евфемістично, Кятіб Челебі у своєму розділі про капудан-пашів: „Вийшов з начальства охоронців султанського палацу (*bostanġi baŝilġik*, дослівно „садівників головування”, див. прим. 13) яко везір [і] в [році тисяча] тридцять першому (16 листопада 1621–4 листопада 1622 р.) став намісником капудана (*qapudan qa'im maqāmi*, див. II, прим. 4), [призначений] для Чорного моря; до приходу останньої декади рамазана (30 липня–8 серпня 1622 р.) чотири рази вів газу („священну війну”) з козаками. Оскільки він був переможцем у 1032 р. гіджри (5 листопада 1622–24 жовтня 1623 р.), він став капуданом

та пішов у Середземне море, де здійснював оборону. В його другому поході [як капудан-паша] він пішов на Чорне море, щоб поставити на престолі [кримського хана]. В третьому поході (тобто 1625 р., див. VI) мав бій з чайками [в кількості] аж до 243 [штук], і став переможцем. Пізніше став кайм-макамом та великим везіром, а в шеввалі тисяча сорок першого (21 квітня–20 травня 1632 р.) був убитий (власне, страчений)” (*Tuhfet* 1911, 142).

³ Джанібек Герей (*Ġanibeg* або *Ġanbeg Gerey*; помилково Джанік [*Ġanġk*] Герей у В, Г) — кримський хан (1610–1623, 1628–1635), який вів лояльну політику стосовно Порти.

⁴ Гірай (*Giray*) — в османських текстах назва династії Кримського ханства переважно подається у цій формі, що відображає літературну стамбульську вимову; татарська вимова ближча до Герей, і тому ми подаємо шо форму замість Гірай (*Matuz*, 1–2).

⁵ Мегеммед або Мегмед Гірай (у Б також *Mehemmed Giray*, а у В, Г — *Mehmed Giray*) — Мегмед Герей III, кримський хан (1623–1628), який разом зі своїм братом Шагіном Гереем вів політику відриву Кримського ханату з-під зверхності Порти; вони заключили перший альянс з українськими козаками.

⁶ Тут дещо замовчуються величина поразки Реджеба Паші у битві з татарами і козаками в околиці Кафи; сам Кятіб Челебі в „Фезлеке” дає детальну реляцію про цю подію (*Fezleke-2*, 59–61; також див.: *Ostapchuk* 1989, 72–78).

⁷ У В, В, Г: „донські козаки” (*Ten qazaġi*). До речі, цей похід приписується донським козакам і у „Фезлеке”. Очевидно, що він міг бути вчинком донських козаків або спільною акцією донців та запорожців — якраз у 1620-х рр. вони часто співпрацювали на морі. Але подібно, що роль запорожців у цьому поході була велика, якщо не основна. Це видно, як уже згадувалось, із сильної реакції Порти до польських дипломатів, які в той час перебували у Стамбулі; про подібні претензії до московських послів не маємо жодних відомостей. У самій Речі Посполитій також вважали, що цей напад був справою рук запорожців (див.: *Ostapchuk* 1989, 80, 81, 82). Пор. I, прим. 3.

⁸ Це згідно з датою, яку подає де Сезі у депеші від 21 липня 1624 р., де він каже, що напад відбувся „вчора”; Роу та де Гедуен подають 19 липня (*Historica*, 426; *Roe*, 257, *Gédoyn*, 153). Грушевський, не врахувавши, що англіїці у цей час вживали ще старий календар, сприйняв дату, яку подає Роу, як 9 липня за новим стилем, замість подати її як 19 липня (не забуваймо, що у XVII ст. нові і старі календарі розбігались лише на 10 днів). Тому, беручи до уваги інші відомості, у Грушевського хибно виходить два походи — один 9 липня (про який розповідає, як він гадав, тільки Роу), і другий — 20 липня (*Грушевський-7*, 514–515). Дійсно, було два походи у липні — на початку серпня, але перший — 19 чи 20 липня, а другий — під самий кінець липня чи на початку серпня (див.: *Ostapchuk* 1989, 80).

⁹ Богаз Гісарі (*Boğaz Hisari*), „Босфорська фортеця” — означало фортецю Румелі Кавагі (*Rumeli Qavaġi*), а також інколи фортецю навпроти, на анатолійському березі, тобто Анадоли Кавагі (*Anadolı Qavaġi*). Обидві фортеці знаходяться недалеко від Чорного моря — приблизно за чверть довжини Босфору від Чорного моря і приблизно на півдорозі, ідучи

Босфором, від Чорного моря до Єні Кӧй (для прикладу вживання назви „Богаз Гісари” для фортеці Румелі Кавагі див.: *Evlüyā-1*, 88a, 1386). Згадка тут саме про Богаз Гісари начебто суперечить свідченню Роу про те, що козаки дійшли аж до Румелі Гісари та Анадоли Гісари (див. *Загальні зауваження*). Можливо, Кятіб Челебі включив що подробицю у свою розповідь про перший напад з другого нападу, де козаки нападали саме у цій верхній частині Босфору. Але, з іншого боку, також можливо, що він просто назвав Румелі Гісари або Анадоли Гісари „босфорською фортецею” (*boğaz hisāri*), хоч це менш правдоподібно — принаймні у нас немає жодних свідчень вживання саме такої назви для цих обох ближчих до Стамбула фортець. Нарешті, не можна виключати й того, що, вживаючи назву Богаз Гісари і справді маючи на увазі більш віддалені від столиці Румелі чи Анадоли Кавагі, літопис намагається применшити справжній радіус козацьких дій у Босфорі.

¹⁰ Єні Кӧй (*Yeñi Köy*), дослівно „Нове Село” — містечко на європейському боці Босфору, приблизно на півдорозі між Чорним морем та Стамбулом.

¹¹ Б: Єні Кӧйі гарет ве бір кач дюккяні іграк іле хасарете джесарет ітдюклері (*Yeñi Köyi ğāret ve bir qaç dükkāni iḡrāq ile ḡasārete ḡesāret itdükleri*) „проявлення ними сміливості і доплондрування Єні Кӧя, і до знищення кількох крамниць через спалення”.

¹² А: Істанбулда (*Istanbulda*), „у Стамбулі”; Б, В, Г: Істанбулдан (*Istanbuldan*), „зі Стамбула”.

¹³ Бостанджилар (*bostanġilar*), дослівно „садівники”; множина від бостанджи (*bostanġi*) — член корпусу, який відповідав за охорону султанського палацу.

¹⁴ Сегбан-баши (*seġbān baṣi*), „командувач султанських псарів” — у цей період сегбани вже увійшли до яничарського корпусу (див. IV, прим. 31) і виконували суто військові функції (*Uzunçarşılı 1943-1, 162-164*).

¹⁵ В інших джерелах, зокрема у депеші Роу, наголошується, що ці нашвидкуруч мобілізовані жалюгідні сили лише вистрелили здалеку в бік козаків, які чекали їхнього нападу. Але ті не підважилися на це. Козаки ж навіть не вважали за потрібне дати постріл у відповідь — вони просто забрались геть після завершення своїх пограбувань (*Roe, 257-258; Ostapchuk 1989, 79-80*).

¹⁶ Ешкяя (*aṣġiyā*), дослівно „несчасні”, а також „уголовники, розбійники, бандити” — епітет, який османські джерела часто вживають для означення козаків.

¹⁷ Б: „Чорне море”.

¹⁸ Ікдам (*iqdām*), дослівно „ходження вперед, наступання вперед”, переносне значення „сміливість, відвага” — тут дещо двозначно: або автор мав на увазі, що козаки ніколи не заходили так далеко вперед, тобто в бік столиці, або що козаки ніколи не були такими сміливими, або і одне і друге.

VI. Похід, що знищив козаків у битві Кара Хармана (1625 р.)¹

В кінці тисяча тридцять четвертого [року] (14 жовтня 1624—2 жовтня 1625 р.)² капудан Реджеб Паша³ з сорока трьома галерами⁴ вийшов у Чорне море⁵. Коли він з'явився перед Кінбурном⁶, що при Очакові, і запитав у тамтешніх жителів про ситуацію з чайками, вони повідомили: „По цих берегах вештається понад триста чайок”. [Тоді стало широко відомо, що вони пішли в сторону Трапезунда⁷. На нараді, [яка відбулася,] і коли [Реджеб Паша] збирався у ту ж сторону, очаківський люд не вбачав [у цьому] розумного і сказав: „Їхній (чайок) шлях оце тут, [тому] важливо, аби ви тут здійснювали оборону, але вночі не ставайте на якір близько берега і стійте — голови напотові (*ḡāzīr baṣ*)”]. Півтора місяця він вдень стояв перед Очаковом, а ввечері ставав на якір серед гирла, у відкритому морі⁸, близько семи-восьми миль⁹ [від берега]¹⁰. [Тоді] сказавши: „Поки флот назовні (тобто в поході і поза столицю), імовірно, що козаки увійдуть у стамбульське гирло¹¹”, він відплив, щоб пройтися румелійським узбережжям.

Проходячи перед Кара Харманом¹² у відкритому морі у семи-восьми милях [від берега]¹³, дозорець на верхівці щогли корабля капудан-паші сповістив: „Видно безбородків!”. „Безбородки” на їхньому жаргоні (тобто на мові османських моряків) означало чайки та козаків¹⁴. Люди вмить схопилися на ноги і приготувалися (*ḡāzīr baṣ*). З сорока трьох галер при капудані знаходилась двадцять одна галера. Решта веслярів, будучи знесиленою, а вітру не було, відстала і ще не наздогнала [Реджеб Пашу]. А проклятники побачили кораблі порозкиданими і сказали: „Вітру нема. Це нам нагода! Нумо вдаримо!”. І одразу рушили. Бо [якщо] у вітряний день на одну галеру і сто чайок не нападали, то в затишну погоду одна чайка нападала на одну галеру і ставала до бою¹⁵. З двадцяти однієї штуки галер дев'ять були кораблями яничарів¹⁶.

Козаки були самовпевнені і пішли в атаку, маючи проти кожної галери по двадцять-тридцять чайок, на кожній з яких було по п'ятдесят кяфірів-стрільців¹⁷, і оточили їх. Кожний корабель опинився в скруті¹⁸, і не могли допомогти один одному. Їхня надія на життя була відтята. Вчинили битву-бій такого рівня, що ангели на небесах були в захваті і били браво¹⁹ та були зачаровані від лютості бою. [Козаки], впізнавши баштарду²⁰ капудан-паші по трьох літарях²¹, скопом накинулися на неї. [Козаки] напали з її (баштарди) голови і боків, алже на кормі були фальконети (*ḡarbzen*) і багато стрільців. [Таким чином] до двохсот кяфірів залізли [на баштарду]. Поки [козаки] дійшли до середньої щогли²², їх побили [до такої міри]²³, що не можна було пройти через трупи кяфірів. Веслярі ж, тому що всі вони були

каторжани²⁴, скориставшись зручним моментом, припинили веслування²⁵. [На] інших кораблях подумали, що капудана корабель згас²⁶. Нарешті кяфіри, що залізли всередину, були перебиті, а кораблі (чайки), що були долі, розбиті залпами з обох сторін [баштарди]²⁷ і потоплені²⁸. Корабель кетхюди морського арсеналу²⁹ Гаджі Мемі³⁰ також мало не згас (*söyüندی*). А ще на корабель Узун Піяле³¹ сильно накинулись скопом. Божою милістю [його] перемога прийшла. Через те опісля в Каліакрійській затоці³² Реджеб Паша дав йому посаду кетхюди арсеналу. Корабель Кятіба Магмуда Ефенді³³ був під командою Абді Капудана³⁴. Його яничари дали велику битву. На легкому кораблі³⁵ Джана Алемзаде Агн³⁶ було багато вояків (*nefer*)³⁷, на ньому відбулися незрівнянні бої. Кораблі не мали допомоги один від одного і залишалися безпомічними. І кяфіри, здавалося, були близькі до перемоги.

Раптом з ласки Істинного³⁸ з'явився вітер і наповнив вітрила галер. І кожна з них, будучи мертвою, ожила. З допомогою потуги вітру галери розтоптали тих самовпевнених проклятиків. Одразу ж більшість [чайок] попереверталася і багато з кяфірів, що були всередині, було потоплено. Ті, що залишилися, були розкидані по поверхні моря. Сльози та стогін досягли небес, поверхня моря забарвилася червоною кров'ю. Одним словом, з трьохсот п'ятдесяти штук чайок³⁹ заледве тридцятьом вдалося⁴⁰ втекти кудись до берега. Решта була на межі вигасання (*söyüندی*). Під кінець кораблі (чайки) не тонули, [їхні козаки] вели битву, стоячи по саме горло в воді⁴¹. Після ранку настав і проминув час післяполудневої молитви, однак майже сімдесят чайок ще не могли згаснути (тобто потонути, *söyüندی*). Їх гасили (тобто добивали) з трудом до самого вечора.

Казали: „Цей бій козацького племені, яке в морських боях виписує життя, перевершив усі [інші бої]”. В ту ніч було зроблено стоянку на згаданому місці (тобто поблизу місця бою). Наступного дня, крім потонулих, було зареєстровано⁴² сто сімдесят дві чайки, сімсот вісімдесят одну [голову] живого ясиру. Поранені та вбиті не піддавалися підрахункам⁴³. Такої великої перемоги на Чорному морі ще не було⁴⁴.

Потім, коли вони [наші] прийшли в Балчик⁴⁵, подув несприятливий вітер, чотири кораблі потрощило. З рештою [кораблів] тисяча тридцять п'ятого сефера (2–30 листопада 1625 р.) прибули до імперського арсеналу⁴⁶. Чайки та полонених піднесли до імператорського стремена (тобто дали в дар султанові). На кожного [нашого] було вдягнуто почесний халат⁴⁷ і відповідно до його рангу було пошановано.

Коментар

Загальні зауваження

Бій коло Кара Хармана відбувся у час, коли козаки, особливо українські, у діях на Чорному морі досягли чи не вершини своєї могутності. Після перемоги над османами в Криму та успіху на Босфорі 1624 р. (див. V), наступного 1625 р. козаки з'явилися на морі не те що флотиліями, а цілими армадами по кількості чайок — ні до, ні після цього не зустрічається у джерелах така велика кількість козацьких чайок на Чорному морі. Бій під Кара Харманом, який, правдоподібно, був чи не найбільшою битвою між козаками і османами на Чорному морі взагалі, вразив не тільки османів, але й європейських спостерігачів. Наприклад, уже згадуваних англійського посла Роу та французького посла де Сезі у Стамбулі, а також італійського мешканця Кафі д'Асколі (як засвідчено у його описі Чорного моря 1634 р.). В основному дані про цей бій у різних джерелах сходяться, хоч, зрозуміло, „Тугфет” применшує втрати своїх. І все ж таки з реляції Кятіба Челебі видно, що в цьому бою османі були у вкрай скрутному, майже катастрофічному становищі, а взагалі з усіх реляцій зрозуміло, що їм дуже пощастило, що піднявся вітер, бо інакше вони могли втратити чи не цілий флот. Вже у вересні, коли Реджеб Паша повернувся до столиці з основними силами флоту, Роу коментує не без іронії: „Капудан-паша привів з триумфом 270 нечасних козаків і був прийнятий як Помпей [...] *Non de victoria, sed de non victo triumphavit* (Не від перемоги, а від того, що не був переможеним, триумфував). Вони вважають цей морський бій другим після Лепанто [1571 р.] і почеснішим через [їхню] втечу (тобто самозбереження): бо, напевно, якби вітер не піднявся і не став завеликим для фрігатів (тобто чайок), яких було понад 400, цілий флот був у небезпеці, що його відтягли б на північ [...]” (Roë, 439). Кятіб Челебі дає нам унікальні і драматично яскраві сюжетні цього лютого бою, описує рукопашну боротьбу, мимоволі хвалить вмільість та хоробрість козаків, ілюструє деякі аспекти козацької та турецької тактики, засвідчує доленосну роль завжди присутнього за кулісами фактора погоди.

Ця розповідь про кара-харманську битву відома в українській історіографії з переказу Гаммера (*Hammer-9*, 63–65) та перекладу з Наїми Сенковського (*Collectanea*, 178–182). Гаммер в основному правильно передає більшість подробиць, хоч є й пропуски; також він не помітив проблеми датування битви (див. прим. 2); у Сенковського є більше пропусків, скорочень та красномовних відступів від оригіналу.

Примітки

¹ А, 88а–89б; Б, 976–99а; В, 506–516; Г, 110–111. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2*, 72–74, *Na'imā-2*, 356–360.

² Кінець 1034 р. гіджри означає вересень 1625 р. „Фезлеке”, а за ним Наїма вставили цей розділ *sub anno* 1035 р. гіджри (майже з самого початку того року між розділами за перший місяць мугаррем за місячним календарем), але в першому ж реченні є слово *muqaddemā*, „попередньо”, що не суперечить „Тугфету”. Але тут, як нерідко зустрічається в літописах, мабуть, кривиться якась суперечливість у датуванні. Адже ж нормально, у зазначений час флот уже закінчував тогорічні операції і з наближенням зимового сезону готувався до повернення в арсенал, а не шойно виходив у море. На підставі серії детальних і датованих реляцій

англійського посла Роу, де описані події дуже подібні до подій у цьому розділі (і також на підставі кількох реляцій французького посла де Сезі), бій, про який тут ідеться, відбувся влітку 1625 р. (у першій половині липня; судячи з депеші де Сезі від 13 липня), а вже у вересні капудан-паша повернувся зі своїм основним флотом до Стамбула (тобто коли у „Тутфеті” він нібито шойно виходив у море) (Roe, 419–431; *Historica*, 430; також див.: *Ostapchuk* 1989, 111). З іншого боку, не можна виключати, що пізніше міг відбутися ще один бій, і османські літописи злили обидві серії подій в одну. Безумовно, хронологія подій на Чорному морі у цьому році потребує додаткового опрацювання (також див. прим. 5, 6, 46; хронологія цих подій бентежила також А. Бертъе-Делагарда, видавця опису Чорного моря і Криму д’Асколі, — Бертъе-Делагард доводив (хибно), що битва при Кара Хармані взагалі відбулася у 1624 р.; див.: *d’Ascoli* 1902, 139–142).

³ Капудан-паша Реджеб Паша, див. V, прим. 2.

⁴ Див. III, прим. 8; у цьому місці в „Фезлеке” „галери і калъяти”.

⁵ У цьому місці в „Фезлеке” та в Наїми є відступ про події під час подорожі на північ; у Наїми подається трохи повніше: „Коли прибули до Варни, було свято жертвоподання. Між воїнами флоту — яничарами (*yeñiçeri*, див. IV, прим. 31) та джебеджіями (*ğebeği*, див. VII, прим. 27) — злагода підупала до [стану] розладу. Джебеджії ввійшли у фортецю та [з неї в яничарів] стріляли рушницями та гарматами. Троє осіб яничарів [та] четверо осіб джебеджіїв упали, а дух свята був поламаний (*şalınağaqlar bozıldı*, дослівно „їх тойдалка була поламана” [?]). На другий день Реджеб Паша зробив раду (*dīvān*). Двоє джебеджіїв, які спричинили [ці] безпорядки (*fesād*), були покарані на горло. [Тоді] звідти перебрався до Каліакри, і Балчика, і Мангалії, і Кара Хармана, і Сулуни, і Кілії, і до гирла Акермана”. Свято пожертви це ід-і адга, *‘id-i adğā*, або по-турецькому курбан байрам, *qurban bayramı*; однак у 1625 р. курбан байрам почався 13 вересня, що начебто не пасує до цих подій. Можливо, літописець помилився, і насправді мова ішла про ід-і фітр, *‘id-i fitr*, або по-турецькому ше кер байрам, *şeker bayramı*, свято після рамазана, місяць посту; у цьому році це свято починалося 7 липня, що підходить до відомої нам з інших джерел хронології цього походу. А саме, Роу у депеші від 24 липня 1625 р. повідомляє про такий самий інцидент — отже, це підтверджує, що похід, про який розповідають ці літописи, відбувся у липні, а не у вересні (Roe, 419–420, див. прим. 2). Сенковський пропустив цей фрагмент (*Collectanea*, 178).

⁶ Кил Бурун (*Qil Burun*), див. IV, прим. 15. У Кятіба Челебі і Наїми відсутня подія в Очакові, про яку розповідає Томас Роу (депеша від 9 серпня 1625 р.) і яка відбулась на тій самій байрам у липні (див. прим. 5). Капудан був вислав Шакшаки Ібрагіма Пашу (*Sacksachi bassa*, див. I, прим. 9) з 180 фіркатами (у Роу, *frigate*, це можливо *fiqata*, найменший тип галери — 10–17 лав на кожному боці; використовувалась для швидкої комунікації та для швидкого реагування; див.: *Bostan*, 83–84; або це просто малі кораблі чи великі човни типу чайки) до Очакова, щоб стерегти Дніпрове гирло. В Очакові усе було спокійно, а оскільки був байрам, Шакшаки пішов на сушу, щоб пообідати. Якраз тоді козаки наскочили, і він, за словами Роу, стратив весь свій флот, багато воїнів та й

сам ледве вцілів. Тоді капудан-паша Реджеб поспішив до Очакова (Roe, 426).

⁷ Дійсно, наприкінці травня або на початку червня був великий спільний напад запорожців та донців на Трапезунд (європейські джерела говорять про 160, 250 і навіть 300 чайок; див.: *Ostapchuk* 1989, 109–111).

⁸ Тобто у відкритому морі десь перед входом до Дніпровського лиману.

⁹ Міл (*mil*), „миля” — в османів миля була мірою морських віддалей. Вартість цієї одиниці була різною у різні часи. Порівнюючи віддалі, які подають Кятіб Челебі та його сучасник Евлія Челебі, виглядає, що османська миля того часу була меншою від сучасної милі (1.61 км); д’Асколі, уже згадуваний італійський мешканець Кафи першої половини XVII ст., подає віддалі у милях: 90 миль дорівнювали одному градусові земної поверхні, тобто одна миля дорівнювала 1.23 км (як доводить Бертъе-Делагард, видавець здійсненого д’Асколі опису Чорного моря і Криму; див.: *d’Ascoli* 1902, 155–156, а також: *Ostapchuk* 1987, 81).

¹⁰ З останніх двох речень видно важке становище османських оборонців моря від козаків, а також їхню тактику. Ніч була для них найнебезпечнішою порою, бо козаки могли відносно легко вийти у море (Боплан свідчить, що козаки, виходячи темною нічю перед молодиком, обходили сторожеві галери, Боплан, 72). Попередження, щоб галери не ставали близько берега, натякає на те, що така нічна служба серед відкритого моря перед лиманом не була легкою.

¹¹ Тобто зайдуть у Босфор (*Istanbul bogazi*). Очевидно, османи були вражені мипуторічною атакою на Босфор (див. V).

¹² Кара Харман (*Qara Harman*; інколи Кара Гарман, *Qara Harman*), „Чорний Тік, Чорне Гумно” — містечко і фортеця в румунській Добруджі над Чорним морем приблизно у 30 км на північ від Констанци та на південь від гирла Дунаю. Зігмунт Абрагамович подає *Saraogman* як його теперішню назву (*Ewlija*, 392); Мігна Беріндеї подає *Vadu (Berindei)*, 295). Ми не впевнені у цих ідентифікаціях (напр., на давніших мапах Кара Орман, „Чорний Ліс”, містечко далі в гліб суші). Мабуть, протягом понад трьох століть коси, які тепер формують озера Сіное та Разелм (під самим гирлом Дунаю) значно змінили свої форми і, можливо, місце, де був Кара Харман/Кара Гарман, тепер під водою. Тому необхідні додаткові пошуки, хоч приблизне місцезнаходження відоме.

¹³ Тобто правдоподібно 5,5–6,6 км (див. прим. 9). Ця віддаль від берега (вона також згадується у попередньому абзаці), мабуть, була найкращою, щоб замітити козаків, які були при березі, та переловити їх. Пор. трохи інший спосіб патрулювання берега у III (див. III, прим. 30).

¹⁴ Көсе (*köse*), „чоловік без бороди або з рідкою бородою” — тут цікаве свідчення, бо власне запорожці переважно голили бороди, залишаючи вуса. З іншого боку, донські козаки, як було заведено у росіян, мали бороди. Отже, можна досить впевнено припускати, що термін „безбородьки” (*köse*), як і ці події, стосуються власне запорозьких козаків.

¹⁵ Пор. IX і слова д’Асколі „на морі ні один корабель, незалежно наскільки великим і добре озброєним він не був би, не є у безпеці, якщо, на його нещастя, він зустрінеється з ними (козаками), особливо на спокійному морі” (*d’Ascoli* 1902, 98; *d’Ascoli* 1972, 204).

¹⁶ Єнічері гемісі (*yeñiçeri gemisi*), „яничарів кораблі” — в османському флоті була практика призначати різні типи воїнів на окремі кораблі; так в інших джерелах маємо, наприклад, джебеджі гемілері, „джебеджі йські (джебеджі, дослівно „панцирник”, див. VII, прим. 27) кораблі” та ербаб-і тімар гемілері, „тімаріотські (див. VII, прим. 28) кораблі”. Османський флот не тримав великої кількості своїх власних вояків, і тому кожного року для служби на флоті виділялися воїни цих типів військ, причому вони не змішувалися, а призначалися на окремі кораблі. Отже, вираз „яничарські кораблі” не означає, що яничарський корпус мав власні військові кораблі, а тільки те, що певна кількість яничарів була виділена для служби на флоті залежно від поточної потреби (див.: *Ostapchuk 1987*, 54, 71, 74). Очевидно, що особливо яничари (і так само джебеджі) були потрібними у боротьбі з козаками, оскільки вони, як і козаки, були озброєні мушкетами та дуже вміло ними орудували (про яничар див.: IV, прим. 31).

¹⁷ Тюфенг-ендаз (*tüfeng-endâz*), дослівно „рушницею стріляючий” — османські джерела часто наголошують на тому, що козаки були стрільцями. Справді, вміле користування мушкетами — це одна з причин військової могутності козаків. 50 — власне середня стандартна цифра, яку подають джерела для екіпажу козацьких чайок (Боплан пише про 50–70 козаків на кожну чайку; див.: *Боплан*, 72), а в інших джерелах зустрічається — 40–60 осіб (пор. VII: 1700 козаків на 30 чайках — приблизно по 55 на кожній). Можна припустити, що під час бою козаки не ділилися на гребців і стрільців, а чергувалися. Тому середня кількість стрільців могла коливатися у межах 30–50 осіб. Навіть при умові, що козаки покинули веслування (під час запеклого бою), нагадуємо, що кількість стрільців не може дорівнювати величині скіпажу, бо частина козаків набиває мушкети, а інша — стріляє (*Боплан*, 72).

¹⁸ Гер геміунун баши каюси олуб (*her gemiünün başı qayusı olub*), дослівно „кожній кораблевій голові смуток настав”. У Г помилково: [...] *başı qayusı [...]*.

¹⁹ Сабаш (*sabâş*, очевидно, від перського *šābāš*), „браво!” (*Steingass*, 720; *Redhouse 1890*, 1106).

²⁰ Баштарда (*başarda*) — тип найбільшої галери, яка призначалась для капудан-паші або інших високих командирів флоту; мала 26–36 лав на кожному боці і по 3–7 гребців на кожній лаві (*Tuḥfet 1911*, 152–153; *Uzunçarşılı 1948*, 463–465, *Soucek*, 237–238).

²¹ Як інформує Кятіб Челебі в іншому місці, розпізнавальною ознакою баштарди були три ліхтарі (*fener*) на кормі (*Tuḥfet 1911*, 152).

²² Д'Асколі свідчить, що козаки таки заволоділи кормовою частиною корабля капудан-паші, а Роу — що козакам вдалося навіть відламати його стерно, але чотири християнські невільники причепили його знову (*d'Ascoli 1902*, 98; *d'Ascoli 1972*, 203; *Roe*, 427).

²³ Б, В, Г: „до такої міри” (*bir mertebe*).

²⁴ У „Фезлеке” не лише „каторжани” (*forsa*), а „козаки-каторжани” (*qazaq forsa*); у Наїми трохи інакше: „тому що всі весляри були козаки-корсарі” (*qazaq qorsanları*). Твердження, що більшість, ба навіть всі веслярі (*kürekçi*) на баштарді капудана були невільниками, та й ще козаками, є дуже важливим, оскільки існує тенденція мінімізувати кількість веслярів-

невільників в османському флоті. Факт, що веслярі на баштарді капудана були невільниками (можливо, подібна ситуація була і на деяких інших кораблях — принаймні на головних кораблях арсеналу, тобто на кораблях капудана, кетхюди та еміна), пояснюється тенденцією набирати власне невільників через те, що вони вважалися кращими веслярами (*Bostan*, 211). А тенденція заперечувати важливість невільників мотивується тим, що була добре засвідчена система набору на веслярську службу з підданого, але вільного населення (*re'āyā*) османських провінцій. І хоч, мабуть, усе-таки набрані веслярі були основною рушійною силою османських галер, не можна твердити, як це роблять деякі автори, що невільники не були суттєвим фактором (напр., *Imber 1980*, 265). Сам Кятіб Челебі ще в іншому місці „Тугфету” наголошує, що в минулому „без числа” кораблів пропали через повстання галерних-невільників, тому не можна було давати їх забагато на один корабель і важливо було мати досить веслярів-турків (*Tuḥfet 1911*, 161–162). Це свідчить, що все-таки була тенденція давати забагато невільників на галери.

²⁵ Тут у Наїми ще додаткове речення: „Якби їхні ноги не були у міцних кайданах, то напевно вони билися би [з нашими] на смерть і нападали” (*ayaqları muḥkem bendde olmasa anlar daḥi muḳātele ve hüḳüm itmek muḳarrer idi*).

²⁶ Сбюнді (*söyüñdi*), дослівно „згас” — тобто поставлений на межу існування.

²⁷ Алабанда (*alabanda*, від італійського *alla banda*), „бік корабля, бортовий залп” (*Kahane, Tietze*, 57–59); У В, Г помилка при переписуванні або чергування *b ~ m*: аламанда (*alamanda*).

²⁸ Тобто чайки, які підійшли під баштарду, щоб козаки могли залізти на неї. Тут не цілком ясно, як взагалі залпи фальконетів чи гармат могли стріляти вниз на чайки, які під ними. А якщо могли стріляти по близьких чайках, то як при цьому не пошкоджували близько стоячих галер?; пор. інформацію Роу про те, що в цьому бою османи не могли скористатися своєю артилерією через дуже тісне скупчення кораблів (*Roe*, 426–427). У „Фезлеке” дещо інакше: замість просто „боковим залпом” трохи загадково написано „на дві сторони переднім залпом били” (*iki taraḥa baş alabanda başdurub*): у Наїми немає „на дві сторони”, а написано лише „переднім залпом”.

²⁹ Див. III, прим. 47.

³⁰ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

³¹ Див. VII, прим. 5.

³² Калігра (*Qalıgra*) Каліакра — затока біля мису Каліакра на Чорному морі і містечко з такою ж назвою приблизно у 45 км на північний схід від Варни.

³³ Цю особу ідентифікувати не вдалося; кятіб (*kātib*), дослівно „писар”.

³⁴ Цю особу ідентифікувати не вдалося. Пор. Абді Капудан, бег Мори у IV.

³⁵ Можливо, кальята (див. IV, прим. 21).

³⁶ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

³⁷ Тут у „Фезлеке” замість „багато людей” написано „багато стрільців” (*tüfeng-endâz*).

³⁸ Гакк (*haqq*), „Істина” — одне з імен Бога.

³⁹ Пор.: у біографічній замітці про Реджеба Паші Кятіб Челебі подає цифру 243 чайки (див. V, прим. 2).

⁴⁰ Б, В, Г: „з труднощами” (*güçle*).

⁴¹ Тут у Наїмі: „Врешті, навколо бортів чайок є в'язанки з тростини очерету, які якимсь чином обмотані навколо борту і тому не дозволяють чайкам потонути. [Навіть] у наповнених водою [чайках] проклятки, які знаходились усередині, будучи на грані потоплення, продовжували битися. Таких собак, збуджених та завзятих на спротив, як це козацьке плем'я, [такого] народу [ніколи] ще не бачено” (*nihāyet şayqalaruñ talazlığında saz çibuqlarından bir güne örilmiş bağılu desteler olmağa batmağa mâni' olub şu ile toлмаğa içinde olan melâ'tn boğazine dek şuya müstagraq ğenک iderler idi bu qazaq tā'ifesi qadar bir it ğanlı mu'ānid qavm görülmemişdür*). Ці рядки підтверджують інформацію інших відомих джерел про в'язанки очерету навколо бортів козацьких чайок для їх надзвичайної плавучості (*Боплан, 70; d'Ascoli 1902, 98; d'Ascoli 1972, 204*). Цей уривок також є прикладом того, що інколи Наїма дає свідчення, яких немає у „Фезлеке”, хоч, як ми писали у вступі, в основному його хроніка за ці роки текстологічно дуже близька до „Фезлеке”. Немає сумніву, що в даному випадку Наїма подає автентичну інформацію (бо ж здогадатися про в'язанки очерету на чайках, пишучи свій літопис майже на три чверті століття пізніше, він, очевидно, не міг); тобто він взяв це або з іншого джерела, або принаймні з іншого списку „Фезлеке”, ніж той, на якому базується друковане видання.

⁴² Дефтер олинди (*defter olindî*), „було зареєстровано” — тут або просто образно стверджується, що чайки та козаки були пораховані, або що османи зробили докладний реєстр (*defter*) здобичі (чайки і ясир).

⁴³ Роу доповідав, що козаки втратили 30 чайок і 600–700 осіб потрапило у полон; де Сезі пише про 200–300 вбитих з кожного боку. У листі до польського короля Ежі Збараський писав, що буря і галери знищили пару десятків запорозьких човнів (див.: *Ostapchuk 1989, 115–116*). Після цієї поразки запорожці здійснили досить серйозний напад на Кілію, хоч не виключено, що це була якась інша група козаків. Так чи інакше, маємо підстави сумніватись у тотальності османської перемоги в цьому бою (див.: *Ostapchuk 1989, 117*).

⁴⁴ Б: бір таріхде (*bir tārīhde*), дослівно „в історії”.

⁴⁵ Балчик (*Balçiq*) — портове містечко приблизно на половині дороги між Каліакрою та Варною.

⁴⁶ У депеші від 19 вересня 1625 р. Роу твердить, що капудан-паша вже повернувся з галсрами до столиці з великим триумфом (див. *Загальні зауваження*); він згадує бурю та пише, що у „вересневій бурі” (*the September storm*) пропало саме чотири кораблі (*Roe, 439*). Це дещо ставить під запитання подану в османських літописах хронологію. Можливо, що у листопаді приплентались останні пошкоджені кораблі, однак це означало б, що вони повертались аж цілий місяць (див. прим. 2).

⁴⁷ Див. IV, прим. 9.

VII. Похід Піяле Кетхюди (1638 р.)¹

Коли тисяча сорок восьмого року (15 травня 1638–3 травня 1639 р.) султан Мурад Хан² вирушив у похід на Багдад, капудан-паша³ пішов разом. А кетхюді арсеналу⁴ Піяле Кетхюді⁵ було наказано: „Здійсни похід на Азов”⁶. За високим наказом він вийшов у Чорне море з сорока штуками галер⁷. Дійшов до місця під назвою Хан Гечіді⁸. Після того, як він переправив хана Багадур Герезя⁹ з татарським військом на Таманський острів¹⁰, хан відбув для розвідування ситуації в Азові. Піяле Кетхюда знову повернувся у Керченську затоку (*İlimān*) для перепочинку, поки від хана прийшли би новини.

Однак ще раніше козаки-бандити на п'ятдесяти трьох штуках чайок прийшли до Чушки¹¹ з наміром напасти на Керч і Тамань¹². Але уздрівши імперський флот, вони втекли, вирушивши [назад] в Азов.

Не довіряючи звістці, що хан прийде [під Азов] сушею, і будучи впевненими, що флот повернувся назад [у Чорне море], аж до тисячі семисот відбірних козаків посідали на тридцять штук чайок з метою вдарити на Синоп, що в Анатолії, та на його околицю¹³. Тисяча сорок [восьмого]¹⁴ року у чотирнадцятий день ребіу-ль-еввеля (26 липня 1638 р.) вони пройшли повз Таманський острів і прийшли в місце під назвою Тузла Бурни¹⁵. [Піяле Кетхюда], одержавши цю звістку, не забарюючись, вирушив на них. Коли невірні уздріли кораблі флоту, вони висадилися на сушу, спорудили табір¹⁶, а свої човни вишикували на мілкому місці в морі і приготувалися до бою¹⁷. У той час кафський беглербегі¹⁸ Юсуф Паша¹⁹, ідучи під Азов, натрапив на козацький табір і розпочав битву. Кораблі ж флоту в міру можливостей трошили з гармат їхній табір та їхні човни. Для підкріплення Юсуфа Паші Піяле Кетхюда висадив на сушу чотири-п'ять сотень стрільців (*tüfeng-endāz*)²⁰. А коли від моря було зроблено напад сандалами²¹, що були на галерах, понад сто козаків було знищено.

З наближенням вечора решта [козаків] посідала на свої чайки і повтікала в бік Азова шляхом, яким прийшла. Піяле Кетхюда кинувся навздогін і коло Чушка Бурни²² був мало не паїхав на їхні чайки, [але в ту мить] вони втекли на мілини. Оскільки [туди] галери не змогли до них добратись, [то наші] прохід на мілину²³ добре перегородили гатями²⁴. Як тільки почали [їх] бомбардувати, безпомічні проклятки підняли свої човни на спини і втекли на місце, недосяжне для гармат. Але Піяле Кетхюда витяг гармати на сушу і загнав козаків у кут. По двох днях бою-побойща від гармат загинуло понад дві сотні козаків.

На другу ніч, бажаючи вийти в Азовське море, вони втікали мілинами, що були перед Таманню, та закріпилися в Адахуновому гирлі²⁵, де перед тим вони кілька разів знаходили порятунок від [османського] флоту. Піяле Кетхюда знову кинувся навздогін, імовірно для втечі місця щільно перекрив, висадив на сушу до двох тисяч чоловік з-поміж яничарів²⁶, і джебеджіїв²⁷, і тимаріотів²⁸ і спорудив окопи з трьох боків. Проклятники, як тільки побачили таке становище, зайшли в річку під назвою Кубань²⁹, що тече від черкесів³⁰ за Адахуновим гирлом, маючи намір вийти в Азовське море. Як тільки про це було почуто, хоч хан та Юсуф Паша перегородили гатями місця Адахуна, які близькі до Темрюка^{31,32}, однак [Піяле Кетхюда] залишив окопи у такому стані, в якому вони були (тобто зі своїми воїнами), і вирушив до Керченської протоки, кажучи: „На кяфірів чайках багато припасів³³ і відомо, що скільки часу би [наші] не ждали (вели облогу), закованими [козаки] не стануть (тобто не вдасться їх зловити і посадити в кайдани)“³⁴.

[Там] він приготував п'ятнадцять тонбазів³⁵ і [з ними та] з сорока сандалами³⁶, вручивши себе Богові, вирушили. З газою (тобто священною війною) ісламу вони, наче леви, напали на проклятників. Спереду стояло дев'ять штук великих чайок, [і] їхні кяфіри сильно билась³⁷. З Божою допомогою вони були розбиті. Газі³⁸ наносили удари звідусіль і скидали кяфірів у море (тобто у воду)³⁹. Понад п'ятсот з них стали ясиром або здобиччю шаблі⁴⁰. Небагато з них втекло на струмок. Піяле Кетхюда знову поставив військо та гармати на тонбазі кількістю до двадцяти, на п'ять чайок та на сандали⁴¹ і на четвертий день ребіу-ль-ахіре (15 серпня 1638 р.) вирушив проти них.

Козаки, як тільки дізналися про це, вирушили до [раніше]⁴² перегородженого гатями гирла, яке було близько Темрюка, [але] не були в змозі втекти (тобто прорватися) і тому⁴³ ввійшли в очерети⁴⁴ струмка і закріпились. Піяле Кетхюда, після того як він щільно перегатив устя струмка великими тонбазами, зайшов у очеретяні зарості (*qamişlıg*), [гнавши] за ними до місць [на відстані до] п'ятдесяти миль⁴⁵. При його наближенні⁴⁶ кяфіри з безвиході висадилися на сушу і вийшли із гирла Бішера (?)⁴⁷. Згаданого місяця восьмого дня (19 серпня 1638 р.) було захоплено ще двадцять чотири штуки їхніх чайок, а з тих проклятників, які на сушу висадилися, одні стали ясиром, а іншим сталася загибель.

З тисячі семисот козаків порятунок не був можливий жодному. З двомастами п'ятдесятьма двома⁴⁸ чоловіками полонених та двадцятьма дев'ятьма штуками чайок Піяле Кетхюда повернув назад і прийшов у Стамбул⁴⁹.

Коментар

Загальні зауваження

Для осмислення тактики обох сторін, їх завзятості як супротивників та щоб збагнути, яким саме чином козаки так досконало користувалися особливостями терену, цей розділ є одним з найцінніших з усіх відомих джерел. Описані тут сутички у Керченській протоці та на Таманському півострові відбулися на другий рік „Азовського сидіння“ донських та запорозьких козаків. Це був дуже небезпечний час для османського контролю над Чорним морем, оскільки козаки почували себе дуже впевнено: здобувши такий стратегічний форпост як Азов, вони могли набагато легше виходити в Азовське море і далі. Була реальна загроза, що козаки здобудуть одну з фортець у Керченській протоці або й навіть з боку Запорожжя Очаків на гирлі Дніпра (тому відбувся османський похід туди наступного року, див. VIII), або і одне, і друге, що могло б мати катастрофічні наслідки для османського володіння Чорним морем (див.: *Ostapchuk 1987, 51*). У 1638 р., незважаючи на те, що основне османське військо було на Багдадському поході і, мабуть, неможливо було османам відвоювати Азов, усе-таки османський флот мав разом з кримським ханом зробити таку спробу. Але, як відомо зі свідчень османського літописця того часу Веджігі, поява потужних козацьких флотилій змусила флот змінити свою місію і стергати Керченську протоку від проходу чи нападу козаків.

Яскраво зображено, як при наявності османських галер найкращими побратимами козаків були мілини (*şığ*) та очеретяні зарості (*qamişlıg*). — обидвох у Північному Причорномор'ї (включно з Приазов'ям) було більш, ніж достатньо. У перших вони могли віддалитись від пострілів галерної артилерії (див. також II, IV), у других — цілком зникнути. Взагалі у болотистому, зарослому, багатоводному терені Таманського півострова козацька чайка і тут показала себе прекрасним військовим і транспортним засобом. Складається враження, що козаки у своїх чайках могли пересуватись майже всюди, куди хотіли, а якщо неможливо було плити, вони, як добре відомо з інших джерел, робили переволоки (цікаво, що тут дається унікальний у джерелах приклад перенесення чайок на спинах; невідомо, чи так воно було, чи тут домішка фантазії автора або його джерела, але треба мати цю деталь на увазі під час подальших досліджень). На козацькі „земповодні“ хитрощі османи мали свою пораду — застосування своїх чайок (у тому числі відібраних козацьких) або інших типів човнів, які також не мали кілів і могли безпечно заходити на мілини та маневрувати поміж очеретами. Це також шлюпки-сандали, які були прилаштовані на галерах і використовувалися для швидкого реагування у таких ситуаціях (див. прим. 36), та баржі-тонбази, які хоч, напевно, менш маневрені, але, очевидно, могли везти більші вантажі: гармати, припаси, каміння для перегородження мілин та значну кількість воїнів.

Цікаво, що коли козаків загнали в кут, вони застосували тактику, яка принесла їм успіх і славу на суші, — притягли свої чайки до берега і зробили табір, укріплюючись таким чином для оборони перед супротивниками (див. прим. 17). З нашого джерела видно, що завдяки вмілості у такому бою і великій кількості провіанту на чайках, перемогти такій козацькій табір було нелегким завданням. Яничари та джебеджії з флоту не завжди могли дати собі раду з таким супротивником, і тому

необхідно було закликати на допомогу війська та техніку з найближчих фортець (у цьому випадку з Кафи і Керчі). Також і татари зі своїм знанням терену та мобільністю відігравали важливу роль у таких операціях. Добре описана тут і тактика перекривання водних шляхів, якими козаки могли висковзнути (аж чотири рази османи перегороджують тут протоки, гирла річок, місця переправ тощо). Слово *седд* (*sedd*), яке вживається у тексті, означає „бар'єр, дамба, гребля, барикада, загатка, гать”. Можливо, вони засипали такі проходи землею, камінням, колодами і т. д. Але в одному місці тексту сказано, що Піяле Кетхюда закрив гирло струмка великими баржами-тонбазамп. Окрім того, що цей розділ дає оригінальний опис широкої гами дій козаків та протидії османів, він цікавий ще й тим, що хоч вкінці османам вдалась повна перемога (правда, османська версія цих подій не дає конкретної інформації про османські і татарські втрати, хоч очевидно вони були значні), бачимо, скільки клопоту та затрати коштів завдали тридцять чайок (тисяча сімсот козаків) значно більшим силам — турки і татари були змушені гнатись за ними по нелегкому і напевно несприятливому для здоров'я терені аж три з половиною тижні! Це свідчить про витривалість (хоч і вимушену) козаків і вказує ще одну причину, чому османи були такі роздратовані їхніми морськими, побережними та наземними витівками.

Події на Таманському півострові 1638 р. залишили сліди і у московському Посольському приказі (Кримські справи, 1638 р.). Загальна картина, яка вимальовується зі статейного списку (звіт дипломатичної місії) посланців Остаф'єва і Кузовлева, подібна до реляції Кятіба Челебі: намір козаків напасти на Тамань, подібна кількість козаків (1600) та чайок (30), участь як і Піяле Кетхюди, так і кримського хана і татар в операціях проти козаків, переволоки козацьких чайок до Адахунської зтоки та перемога турків і татар після погоні за козаками в очеретах. Повідомлення, які відсутні у „Тугфеті”: згадка про місто Казилбаш (Кизилбаш?) на Адахунській затоці, яке належало османам; присутність запорожців (пор. прим. 37), які були там окремо від основної групи козаків, яка вийшла з Азова (це натякає на те, що козаки не виймово знаходились у заплавах Таманського півострова); у безвиході згадані запорожці або частина з них почали здаватись туркам і татарам; частині козаків вдалось утекти до Азова (кінець цього тексту трохи неясний — здається, що „черкаси”, які разом з татарами піймали козаків це не „запорозькі черкаси”, тобто запорозькі козаки, які згадуються кілька рядків вище, а черкеси). Для порівняння даємо цей уривок так, як він поданий у *Ист. описание*, 276: „Да 147 году (тобто 147/1638 р.) сентября въ 3 день, посланникомъ Дорофею Остафьеву, Олферью Кузовлеву сказывали переводчикъ Билялъ Безергиневъ, да толмачъ Лазарь Альшовъ про тѣхъ казаковъ, которые были на море, пришли де было тѣ казаки изъ Азова, хотѣли взять городъ Табанъ (тобто. Тамань), а было казаковъ 30 струговъ, а людей было 1600 челов., и подмѣтилъ де ихъ на море каторжной Піяла князь, и помѣтя послалъ вѣсть къ царю и царь по той вѣсти пришолъ къ морю на берегъ, къ тому мѣсту, гдѣ чаятъ казаковъ, на море бился и загналъ ихъ въ морскую заливу на островъ, и къ нимъ приступалъ, и куды изъ залива проходъ въ море, и то мѣсто каторжной князь загородилъ каторгами, и казаки де дождался ночи, струги свои на себѣ переволокли въ море, и неугодили подъ Азовъ уйти, прошиблись промежъ Керчи и Тамани и зашли

въ другомъ мѣстѣ въ морскую заливу въ Духоню (тобто Адахун), и на берегу де у той заливы стоить городъ Казылбашъ (не вдалося це місто ідентифікувати), турскаго царя; а около того города, были запорожскіе черкасы, и видя что имъ дѣтвся негдѣ, убося учали переметываться къ царю и къ туркамъ, а казаки де дождался ночи, оружье помѣтали въ воду, и сами пошли въ рознь на берегъ, и иные де ушли къ Азову, а иныхъ поймали по лѣсомъ и по камышу черкасы и татаровя, и говорятъ де татаровя и черкасы добре много, давно де такого побою на татарь не бывало”.

Варто зупинитись на фізичній географії Таманського півострова та його *Hinterland*, де відбулася ця погоня за козаками, щоб краще уявити розглядувані події та оцінити вклад цього матеріалу у наше знання про тогочасну фізичну географію цієї місцевості. Справа в тому, що Таманський півострів та його тил постійно змінювали свої контури внаслідок дій двох морів, протоки між ними та безлічі річок і струмків: струмені води постійно наносили пісок і мул, утворюючи коси, перемички, озера, лагуни, лимани тощо. А через те, що, крім окремих пагорбків та височин у західній частині півострова, далі на схід, в околиці Темрюка, переважала плоска болотиста низина, річки, які пливли з Кавказу, то розгалужувались (навіть на кілька русел), то знову зливались. Мабуть, відвідувач з минулого, скажімо, козак або турок, учасник описуваних подій, ледь чи впізнав би тепер що околицю: там, де колись був лиман, русло або гирло ріки, нині суша, і навпаки. Наприклад, русло Кубані було складним і змінливим. Далеко від основного виходу в море у неї були відгалуження, які прямували степами на північ до Азовського моря (як, наприклад, нині у 115 км вище від основного темрюцького гирла відгалужується від неї річка Протока). А основне гирло протягом століть також змінювало своє місце — то Кубань впадала в Азовське море поблизу Темрюка (як тепер), то в Чорне море, де нині Кизилташський та Витязівський лимани. Брак у нас точних мап того періоду, а також неможливість детально прослідкувати фізичну географію цього регіону в минулому змушує зазначити, що деякі пропоновані нами розв'язки стосовно географії, що відноситься до цього тексту до певної міри гіпотетичні (див.: *Зенкович, Симов*).

На мапі можна прослідкувати пропоновані приблизні маршрути козаків по Таманському півострові, які прибули до коси Тузди з 30 чайками, та їхніх переслідувачів. Коли кораблі Піяле Кетхюди наздогнали козаків, які, покинувши Тузлу, прямували на північ через Керченську протоку до Азовського моря, козаки звернули на мілнини коси Чушки. Тобто вони опинились десь на зовнішній частині коси — з боку Керченської протоки. Піднявши свої чайки і віддалившись від гарматного обстрілу, козаки напевно вийшли на косу або навіть перейшли на другий бік і опинились в одній з багатьох її обмлин. Це там Піяле з гарматами загнав їх у кут на два дні. Очевидно, в міжчасі ті кораблі, які могли (наприклад, кал'я т и або якісь ще легші), обійшли косу Чушку з півдня і ввійшли в її затоки. Вночі (пор. IV, відхід козаків від острова Тендра) козаки пішли мілинами Таманської затоки і ввійшли у гирло річки Адахун (так у А, а в інших списках Адагун, Аргун; див. прим. 25), якою вони сподівались вийти в Азовське море (де, як читаємо у тексті, вони раніше кілька разів врятувалися від флоту, тобто сховалися або вийшли в море). Оскільки наш текст свідчить, що річка Адахун/Адагун впадає в Азовське море і що вона неподалік Темрюка, її

гирло мусило знаходитись десь в радіусі теперішнього великого Ахтанизовського лиману. Щоб дістатись до Адахунового гирла, козаки могли частково іти якимись струмками, але напевно мусили також іти переволокою (нині між Таманською затокою і Ахтанизовським лиманом є перешийок суші з невеликими горами, серед яких знаходяться долини). Власне у цьому місці Піяле та його сили були змушені залишити кораблі позаду, зняти з кораблів сандали і пересісти на них та продовжувати погоню за козаками (пор. свідчення Веджігі у прим. 25). А Адахун, або Адагун, — це, правдоподібно, та сама річка, яка тепер носить назву Адагум або Адагун. Нині вона впадає в Кубань приблизно у 50 км вище гирла, але з мап кінця XVIII—XIX ст. видно, що коли ріка Кубань впадала у Чорне море, Адахун/Адагун пливла паралельно з нею і трохи на південь, тобто ліворуч від Кубані (у деяких місцях вони зливалися, а потім знову розходились). До того часу, наприклад, на голландській мапі з 1715 р., Кубань впадала в Азовське море в східному кутку Курчанського лиману, тобто на схід від Темрюка, а не на захід від нього, як пізніше і нині. Власне, і у 1638 р., як свідчить наш текст, Кубань впадала в Азовське море, а якщо так, то Адахун/Адагун могла впадати в те саме море, але лівіше від Кубані. Іншими словами, якщо взяти під увагу термінологію Кубані, яке тепер впадає в Азовське море на захід від Темрюка, то тодішня Адахун/Адагун могла іти приблизно у тому самому напрямі (її конкретний шлях у тій плоскій місцевості міг бути практично будь-яким у тому напрямку: навіть на детальних мапах цього століття видно цілу серію відгалужень та ериків, які ідуть від Кубані та прямують до Ахтанизовського лиману). Інша можливість є та, що через заболоченість та велику кількість рукавів та річок Азовське і Чорне моря були тут по суті поєднані (як і на старих мапах, Таманський півострів міг тоді вважатись островом — отже, у тексті читаємо *Taman atası*, „Таманський острів“). Тобто османам могло здаватись, що і тут існує протока між морями. І навіть якщо насправді річка Адахун і тоді впадала у Чорне море, їм могло здаватись, що вона впадає через Ахтанизовський лиман (який вони назвали Адахуновим гирлом) в Азовське море. Так чи інакше, усвідомивши особливості водних шляхів тилу Таманського півострова, нам стає зрозумілою стратегічна важливість фортеці Темрюк (яка з першого погляду може здаватись дещо маргінальною). Виглядає, що без цієї фортеці козаки могли б досить вільно курсувати між Азовським та Чорним морями, обходячи Керченську протоку, де османи найімовірніше могли на них чекати. (Див.: „Карту Таврической губернии Крымского полуострова. В четырёх уездах с частью Черноморин“ [1:336.000], б. м., б. д., Національна бібліотека України [Київ], Картографічний відділ, шифр 13820; *Симов*, 142; у загальній мапі України Боплана річка Кубань, хоч показана дуже схематично, також впадає в Азовське море на схід від Темрюка).

Коли Піяле закрити виходи у море в Адахуновому гирлі, козаки ввійшли в Кубань, яка, за словами Кятіба Челебі, текла за тим гирлом (що Кубань текла за Адахуном, можна вважати ще одним доказом, що обидві річки у той час впадали в Азовське море, бо якби вони впадали в Чорне море, то, оскільки Адахун є південніше Кубані, вона не могла б бути *наперед* неї з перспективи Піяле, тобто з західної частини півострова, див. мапу; альтернативне пояснення: Кубань брала свій початок набагато вище в горах Кавказу, ніж Адахун). Чомусь османи відразу не погналися за козаками,

щоб перешкодити їм пройти до Азовського моря Кубанню, а Піяле, закріпивши виходи з Адахунового гирла, повернувся до Керчі за підкріпленням. Тут є загадка: ймовірно, з якоїсь причини неможливо було вийти у море Кубанню (очевидно, і османи і козаки знали, що біля того гирла Кубані була залага темрюцької фортеці, і тому козаки вирішили піднятиись вище і вийти іншим, степовим рукавом Кубані, або в тексті є якась недомовка). Так чи інакше, Піяле повернувся з Керчі з додатковими суднами (невідомо, як він ішов туди і назад, можливо, тією самою дорогою, якою гнався за козаками, а можливо, легшою, але довшою окружною морською дорогою між Адахуном і Керчю) і рушив за козаками плавнями, пройшовши аж 50 османських миль (приблизно 60–80 км [?]) до гирла річки Бішер (чи як у інших списках Піштер, Пішіз, Пішіз, Пішен). Цю ріку важко з певністю ідентифікувати, але на мапах можна знайти цілу серію річок з подібними назвами, які плинуть з Кавказу на північ і вливаються у Кубань. Найдалі на сході річка Пішиш, але її гирло, ходом Кубані аж біля 175 км вище Темрюка. Ближче є річки Псекупс, Псиф, Псевелс, а ще ближче притока Адахуну (тобто сучасного Адагуну) Пшеціз (див. мапу). Так чи інакше, виглядає, що Піяле Кетхюда загнав козаків дуже далеко на схід, можливо, доходячи до околиці теперішнього Краснодару! Знову вражає витривалість та завзятість як козаків, так і османів. І хоч ці пригоди скінчились для козаків нещасливо, вони ілюструють широкі можливості для їх втечі та переховування у водних проходах та очеретах на Тамані. Оскільки наше джерело згадує, що козаки там не один раз оминули османський флот, то, можливо, Таманський півострів був ще одним *refugium*, як, наприклад, плавні Дунаю та саме Запорожжя, де козаки могли зникати від ворога, а при бажанні знову виходити, щоб продовжувати свою справу.

Нема багато різночитань у версіях цього розділу у „Тугфеті“ і „Фезлеке“. Як видно з приміток, у Наїми є деякі суттєві додатки, які знову ж таки свідчать, що він використовував або кращий список „Фезлеке“, або мав інше джерело. Літопис Гусейна Веджігі (Huseyn Veğitî) подає розповідь, подібну до вищезгаданих, хоч трохи красномовнішу; у нього є кілька суттєвих відмінностей, найважливіші з яких зазначені у примітках; але після переміщення козаків до Адахуну його розповідь стає підсумковою, і він побіжно її закінчує (Veğitî, 7–8, 12a–13b). В українську (та російську) історіографію ці події або не ввійшли, або подані у скороченому та перекрученому вигляді (напр., див.: *Яворницький-2*, 150; *Смирнов*, 57–58). Сенковський не переклав цього розділу, а Гаммер дає переказ з декількома невеликими спрощеннями та скороченнями і під неправильним роком — 1639 (*Hammer-9*, 361–362).

Примітки

¹ А, 90a–91b (у цьому рукописі VIII іде помилково поперед VII; на маргінесі VIII це зазначено іншою рукою [деякі дослідники вважають, що це почерк самого Кятіба Челебі, див. факсиміле]: „цей похід є пізніший, помилково раніше записаний“ [bu sefer mu'ahhardur sehven muqaddem yazılmıŝ]; тут ми подаємо ці розділи у правильному порядку); Б, 100a–101b; В, 516–526; Г, 112–114. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2*, 209–211, *Na'imā-3*, 395–398.

² Султан Мурад IV (1623–1640); хан (han) — див. III, прим. 6.

³ Б: „капудан Мустафа Паша” — це Сілягдар Мустафа Паша (див. VIII, прим. 2); В, Г: лише „капудан”.

⁴ Див. III, прим. 47.

⁵ Піяле Кетхюда (*Piyāle Ketḥūda*), інколи з прізвиськом Узун (*Uzun*) або Тавіл (*Tavīl*), дослівно „довгий, високий” — знаменитий османський капітан. З IV і VI відомо, що він був активний принаймні з 1620-х рр. аж до 1643 р., коли його страчено унаслідок несправедливого звинувачення у нечесному поводженні з фінансами. З його печатки відомо, що він був „син Абдуллага” (*Ostapchuk 1987, 86*). Ім'я „Абдуллаг” (*‘Abdu'l-lāh*), що означало „раб Бога”, звичайно давалось як ім'я по батькові тим, хто прийняв іслам. Отже, правдоподібно, Піяле опинився на службі в османській державі через систему девшірме (забирання синів християн у рабство для служби в палаці, яничарському корпусі і т. п.). Але інше джерело повідомляє, що він провів свою кар'єру в морському арсеналі (*Süreyyā-2, 42*). У попередній розповіді (VI) бачимо один з його подвигів. Він також герой наступного розділу (VIII). За даними нашого автора, він став кетхюдою арсеналу після битви при Кара Хармані, хоч одне джерело подає 1048/30 липня 1631–18 липня 1632 р. як рік, коли він перебрав цю посаду (*Süreyyā-2, 42*). У шеваллі 1052/30 грудня 1642–21 січня 1643 р. він на короткий час став капудан-пашею османського флоту (*Tuhfet 1911, 114, 143; Süreyyā-2, 42; Ostapchuk 1987, 51*).

⁶ Азак (*Azaq*), Азов — місто та комплекс фортець на одному з рукавів дельти ріки Дону (до 1475 р., коли його завоювали османи, торговельна колонія генуезців, а потім венеціанців під назвою Тана), важливий для торгівлі та для оборони Азовського і Чорного морів від донських козаків. Між 1637–1642 рр. окупований козаками (*Inalcik*).

⁷ Нагадуємо, що 40 галер, це власне та кількість галер, яку повинен був спорядити кожного року головний стамбульський арсенал (див. III, прим. 8); очевидно, не всі 40 галер, що брали участь у поході, обов'язково були зі Стамбула; деякі могли бути бегськими кораблями з Середземного моря (див. IV, прим. 17), а деякі стамбульські кораблі могли вести службу в іншому місці або охороняти столицю. Але фактом є те, що 40 галер — це був повний османський флот; лише у надзвичайних ситуаціях він був значно більшим.

⁸ Хан Гечіді (*Ḥan Geçidi*), дослівно „Хана Переправа” — переправа на Керченській протоці між Кримом і Таманським півостровом. Було б логічно вважати, що східний термінал цієї переправи була Тамань, де мусіла бути пристань для кораблів, але контекст нижче наводить на думку, що ця переправа ішла на Тузла Бурни (див. прим. 15), де протока, правдоподібно, і тоді була найвужчою.

⁹ Багадур Гірай (*Bahādur* або *Bahādir Giray*) — кримський хан 1637–1641 рр.

¹⁰ Тобто Таманський півострів — через величезну кількість на ньому річок, озер, заток, лиманів, боліт і т. п. сучасники могли вважати його справжнім островом. Наприклад, на старих мапах Таманський півострів інколи подавався як острів (*Kissling*, таблиця 15), а в античні часи він насправді був островом.

¹¹ Чочка (*Çoçqa*) — сучасна назва коса Чушка; довга коса (понад 15 км) на таманському боці Керченської протоки, яка іде на південний захід від входу в протоку з боку Азовського моря (*Зенкович, 192–196*).

¹² Отже, виглядає, що козаки використовували косу Чушку як форпост, де можна було б перепочити і підготуватись до нападу на Керч чи Тамань.

¹³ Невідомо, чи намір козаків напасти на Керч і Тамань у попередньому абзаці та тут на Синоп є припущенням Кятіба Челебі або його джелера, чи це інформація, яку, наприклад, османи дістали від козаків, що потрапили в полон у подальшіх сутичках. Намірні напасти на Тамань підтверджені московськими джерелами (див. *Загальні зауваження*).

¹⁴ Б, В, Г: „тисяча сорок вісім” (очевидно, у А помилка при переписуванні).

¹⁵ Тузла Бурни (*Tuzla Burni*), дослівно „Солонецька коса” — сучасна назва коса Тузла; доволі довга коса (приблизно 10 км) на таманському боці Керченської протоки, яка іде на північний захід від входу в протоку з боку Чорного моря і перетинає майже половину ширини протоки. У 1925 р. внаслідок сильної бурі ця коса перетворилась в острів (*Зенкович, 200–207*). Як і Чушка, Тузла очевидно була вигідним місцем, де козаки могли перепочити перед дальшою дорогою або підготуватись до нападу на близькі об'єкти.

¹⁶ Та бур (*tabur*) — власне, українське „табір”, походить з тюркських мов (Фасмер, 6–7).

¹⁷ Звичайно, воюючи на суші, козаки споруджували табори для оборони, з'єднуючи свої вози. Тут написано трохи двозначно: або козаки залишили чайки збоку у мілнині, або вони укріпились з боку моря своїми чайками. Ми схильні до другого варіанту, що його підтримують і „Фезлеке”, і Наїма. У них подане слово „бік” (*ğānib* у „Фезлеке”, *taraf* у Наїми), тобто „[...] а свої човни вишикували на мілнині з боку моря [...]”. Іншими словами, можна вважати, що частина козацького табору з боку моря складалась з їхніх чайок. На інших боках вони, мабуть, насипали пісок тощо.

¹⁸ Див. III, прим. 17.

¹⁹ Цю особу ідентифікувати не вдалося.

²⁰ Див. VI, прим. 17.

²¹ Санда́л (*şandal*) — шлюпка, великий безпалубний човен з веслами, що має 7–12 або й більше лав (*Ostapchuk 1987, 59*).

²² Чочка Бурну (*Çoçqa Burni*), дослівно „Чочка Ніс” — коса Чушка (див. прим. 11).

²³ Сигун богази (*şığun boğazi*), дослівно „мілнині гирло”.

²⁴ Цікаво, що тут „Тугфет” і Наїма говорять про гатя (*sedd*), і їхні тексти по суті ідентичні, а „Фезлеке” не згадує гатя і менш докладний, ніж перші два: „[...]Піяле] взяв прохід на мілнину” (*şığun boğazın alub*).

²⁵ А: Адахун Богази (*Adaḥun* [أدخون] *Boğazi*); Б, В, Г, Наїма: Аргун Богази (*Arḥun* [ارحون] *Boğazi*); „Фезлеке”: Архун Богази (*Arḥun* [ارحون] *Boğazi*); *Veğlītī*, Іза: Адегун або Адагун (*Adeḥun* або *Adaḥun* [أده حون] *Boğazi*), „Адахунове, Аргунове, Архунове гирло” — остаточно ідентифікувати цю ріку та її гирло дуже важко, але правдоподібно, що це стара назва річки Адагун, Адагун (див. *Загальні зауваження*). В цьому джерелі виглядає, що османи вважали Ахтанізовський лиман (який за останні століття значно змінив свій обсяг) гирлом Адахуна (нам не відоме походження кореня слова „Ахтанізовський”, але є якась подібність до слова „Адахун” — пор. АХТН і АДХН). У цьому місці літопис Веджігі подає важливу деталь про гирло Адахун та про хід подій: „З того місяця (тобто з Чушки) якимось способом (або якоюсь дорогою), ввійшовши у свої чайки, вони втекли у місце під назвою Адегун (чи Адагун) Богази. Тому що там мілкі місця (*şığ*) та очеретяні плавні (*neyistān*, дослівно „очеретяне болото, бамбукові джунгли”), галери

(*çekdüriler*, тобто будь-які веслові кораблі; тут стандартні галери, кал'ятні і т. п.) не змогли піти за ними. Тому газії ісламу ввійшли у свої сандали та захопили містя, де [козаки] змогли втекти" (*Veğitî*, 13a).

²⁶ Див. IV, прим. 31.

²⁷ Джебеджі (*ğebeği*), дослівно „панцирник” — член одного із корпусів султанських рабів-воїнів (капикули, *qarîquhî*); відповідали за виробництво, утримання, охорону та транспорт малої зброї (*Uzunçarşılı 1943-2, 3-31*); окрім того, з наративних джерел відомо, що вони також брали безпосередню участь у боях (напр., у розповідях про бої з козаками згадуються „джебеджі з мушкетами” (*tüfengli ğebeği, Ostapchuk 1987, 54*).

²⁸ Ербаб-і тимар (*erbâb-i timâr*), „люди тимару” — тимар (*timâr*) це тип наділів (переважно земельних, але міг бути якийсь дохід, податок), володар яких, маючи право збирати податки, зобов'язаний був кожного року брати участь у поході разом зі своїми дружинниками, кількість яких мала бути пропорційною до оціненої вартості даного тимару; як правило, тимаріоти були кіннотою. У цьому ж випадку тимаріоти служили на окремих кораблях (як яничари і джебеджі); мабуть, вони були змобілізовані у морських провінціях Середземномор'я, які підлягали капудан-паші, і напевно не були кіннотою (див.: *Bostan, 231-234*).

²⁹ „Фезлеке” називає Кубань Ак Кубан (*Ağ Kuban*), „Біла Кубань”.

³⁰ Черкес (*Çerkes*), „черкес” — у середині XVII ст. Евлія Челебі засвідчив, що черкеси займали територію на схід аж до Ельбурсу, тобто навколо витoku ріки Кубані (*Bala, 376*).

³¹ Темрюк (*Temrük*) — місто і фортеця на півночі Таманського півострова, неподалік від Азовського моря та близько теперішнього устя ріки Кубані. Власне, у цей час, як ми припускаємо (див. *Загальні зауваження*), устя Кубані також було в околиці Темрюка, але в іншому розташуванні. Як відомо з деяких мап XIX ст., існував Старий Темрюк за 10 км на північний захід від теперішнього Темрюка (на російських мапах зустрічається також назва Бермезень; це приблизно там, де нині станиця Голубитська; див.: „Карта Таврической губернии Крымского полуострова. В четырёх уездах с частью Черноморья”, [1:336.000], б.м., б.г., Національна бібліотека України [Київ], Картографічний відділ, шифр 13820; „Специальная карта западной части Российской империи Г.Л. Шуберта”, [1:420.000], СПб., 1826-1840, Національна бібліотека України, Картографічний відділ, шифр 6579).

³² У „Тугфеті” це речення спрощене і дещо нелогічне, адже хан і Юсуф Паша, будучи на суші, мабуть, залишались в околиці Тузли, коли Піяле погнався за козаками до Чушки і далі. Тому „Фезлеке” більш логічно пише, що Піяле послав листа і викликав хана і Юсуф Пашу, щоб прибули сюди: „Як тільки ця новина була почута Піяле Кетхюдою, хоч він послав листа ханові та Юсуф Паші і [так] полагодив перегородження (*sedd*, гатка) місць Адахуна, які близькі до Темрюка [...]” (*bu haber Piyale Kethüdâniñ mesmî'i olîğaq eğer-çe hana ve Yusuf Paşaya mektûb gönderüb Arhûniñ Temrûke qarîb yirlerini sedd itdürüb*).

³³ У „Фезлеке” є додаткова фраза: „[...] а галери не могли напасти на них [...]”. Присутність тут галер трохи не зрозуміла, оскільки місцевість між таманською затокою і там, де тепер Ахтанизовський лиман занадто горбиста; цілком можливо, що чайки могли подолати її (див. *Загальні зауваження*), але для галер це було неможливим без спеціальних інженерних заходів, які

виключені при такій погоні. До речі, присутність тут галер суперечить свідченню Веджігі про те, що під час цієї погоні османи мусли пересісти на сандали та залишити галери позаду (див. прим. 25). Очевидно тут османські літописи необережно вжили слово „галери”. Однак є імовірність, що галери з часом підійшли у гирло Адахуна (тобто в теперішній Ахтанизовський лиман) з Азовського моря. В будь-якому випадку, немає сумнівів, що Адахуновому гирлі козаки знаходили місця, які були неприступними для галер.

³⁴ Це підтверджує інформацію Боплана, що на козацьких чайках була достатня кількість провіанту (*Боплан, 71*; див. також свідчення самого Піяле Кетхюди у документі з 1639 р., *Ostapchuk 1987, 94*).

³⁵ Тонбаз (*tonbaz*) — безпалубна баржа з плоским дном, яка використовувалась для перевезення великих вантажів здебільшого на річках (*Pakalin-3, 511; Redhouse 1974, 1181; Tarama-5, 3819*).

³⁶ „Фезлеке” пише, що ці сандали були від флоту: „спорядив сандали з кораблів флоту” (*donanma gemileriniñ şandalların donadub*); ще краще — Наіма: „спорядив сорок сандалів з кораблів флоту” (*donanma gemileriniñ qırq qadar şandalların donadub*). Цифра 40 не випадкова, бо ж у флоті Піяле Кетхюди було якраз сорок галер; отже, кожна галера несла по одному сандалу. У наступному році Піяле Кетхюда робить зауваження арсеналові, щоб задля ефективної протидії козакам не занедбували комплектувати кожну нову галеру одним сандалом (*Ostapchuk 1987, 95*).

³⁷ У „Фезлеке” є суттєва різниця, яка доводить, що тут були запорожці та що вони відігравали важливу роль: „був сильний бій з дев'ятьма відбірними дніпровськими чайками, які були з-поміж козацьких чайок і які стояли попереду” (*qazaq şayqalarınıñ önlende olan toquz päre güzide Özi şayqasıyla muhkem ğenk olub*). Варіант у „Тугфеті” *iri şayqa*, „велика чайка”, якщо це було помилково прочитано слово *اوزی (Özi)* і переписано як *یری (iri)*, також цікавий, бо він свідчить, що були козацькі чайки різної величини.

³⁸ Див. IV, прим. 7.

³⁹ У „Фезлеке” це речення трохи інакше: „Через страх перед стрілою (*tır* — стріла або куля мушкету чи гармати), шаблею та мушкетом проклятники висипались у море та звідусіль газії ісламу наносили удари по ворогах, які служать пеклу” (*tır ve şemşir ve tüfek haufından melâ'tin deriäya döküldi her tarafdân guzzât-i islâm a'dâ duzalı-qarâr üzere havâle olub*); а у Наіми так: „Через страх перед сокирою, шаблею і мушкетом проклятники висипались у море та звідусіль газії ісламу наносили удари по ворогах” (*teber ve şemşir ve tüfeng haufından melâ'tin deriäya döküldi her tarafdân guzzât-i islâm küffâr üzere havâle olub*).

⁴⁰ У „Фезлеке”, також додано: „[...] та п'ять штук чайок були взяті [від козаків]”.

⁴¹ У „Фезлеке” в цьому реченні декілька інших деталей: „А Піяле Кетхюда пішов до флоту і знову наповнив тонбази кількістю до двадцяти, п'ять чайок, які були відібрані від козаків, та сандали гарматами та військом скільки вони (тобто згадані човни) могли нести [...]” (*Piyale Kethüdâ dahi donanmaya geldi tekrâr yigirmi qadar tonbaz ve qazaqdan alınan beş päre şayqalara ve şandallara taħammüllere qadar top qoyub ve asker öldürüb [...]*).

⁴² У „Фезлеке”, власне, так (*muqaddemâ*, „раніше”).

⁴³ У „Фезлеке”: „[...] безпорадні [козаки] повернулись і [...]”.

⁴⁴ Камішлар (*qamišlar*), множина від *qamiš*, „очерет” — роду *phragmites*, особливо *phragmites communis*, очерет звичайний, який сягає від 2–4 до 9 м заввишки та росте великими заростями у пониззях Дніпра, Дністра, Дунаю і по берегах Чорного та Азовського морів (*Redhouse 1890, 1423; Redhouse 1974, 591; УРЕ-8, 111*). Хоч українське слово „комиш” походить від тюркських мов, ми його не вживаємо у нашому перекладі, тому що в сучасній українській мові комиш означає рослину іншого роду — *scirpus*, яка, між іншим, набагато коротша (близько 1 м), ніж очерет (*УРЕ-5, 306*), і не могла захищати козаків так, як високий очерет.

⁴⁵ Тобто можливо 60–80 км (див. VI, прим. 9).

⁴⁶ У „Фезлеке”: „він підійшов до місця на близькість віддалі мушкетного пострілу” (*tüfeng menzilinden yaqın*).

⁴⁷ А: بیشر — Бішер (*Bišer*); Б: پشن — Пішен (*Pišen*); В: پیسز — Пісіз (*Pisiz*); Г: پیشر — Пішіз (*Pišiz*); „Фезлеке”: بشت — Біштер (*Bišter*); Наїма: پیشر — Піштер (*Pišter*) (див. *Загальні зауваження*).

⁴⁸ У Веджігі: „більше ніж п'ятсот ясиру для держави (*mīṭ*)” (*Veğihī, 13b*).

⁴⁹ У „Фезлеке” це останнє речення трохи інакше: „Пару сот [з тих 1700 козаків] хан і Юсуф Паша взяли; за двадцять чотири дні, окрім тих, які були здобуті на шаблю, двісті п'ятдесят двоє осіб були забрані як ясир для власності султана (*hāṣṣa-i hūmāyūn*). З двадцятьма дев'ятьма штуками чайок та зі стількома [душам] ясиру (тобто 252 козаками) Піяле Кетхюда надув груди певністю і здоровий, повний здобиччю ввійшов у Стамбул”; у Наїми подібно, лише додається штрих, що козаки були в ланцюгах і що їх везли не в 29, а в 30 чайках.

VIII. Похід Піяле Кетхюди (1639 р.)¹

Коли тисяча сорок дев'ятого року (4 травня 1639–22 квітня 1640 р.) капудан сілягдар Мустафа Паша² без зацікавлення поставився³ до походу на Чорне море, це завдання було доручено Піяле Кетхюді⁴. Відповідно з наказом султана вищезгаданий кетхюда⁵ спочатку прибув до очаківської фортеці і як слід поправив та відремонтував її. Після того, як він доглянув за іншими важливими справами, він дізнався про десять штук чайок, які роблять грабіжницькі наскоки на деякі береги ісламських країв і приносять їх населенню знищення. Він попрямував у ту сторону з кількома галерами. Надибавши [їх] на острові під назвою Тендра⁶, він десять [чайок] таки захопив, і захоплених в ісламських краях жінок та малих дітей⁷ розіслав по їхніх домівках⁸ і перед Касим-днем⁹ простер [своє] лице [на землю перед] брамою доброго шастя (тобто прийшов до Порти).

Коментар

Загальні зауваження

Цей розділ у дуже скороченому вигляді подає відомості про похід, який набагато краще документований у п'ятьох цікавих листах до Порти, які зберігаються у Архіві музею Топкапи Сараю (три від Піяле Кетхюди, один

від Максуда Еміна — керуючого справами арсеналу, та один від очаківського гарнізону; ці документи видані у: *Ostapchuk 1987*). З них дістаємо докладну картину того, скільки клопотів лиш десять чайок могли завдати силам флоту і Очакова та румелійському і анатолійському побережжям; також знаходимо цінну інформацію про козацьку та османську тактику та про ремонт очаківських фортець; у деталях подана згадана сутичка на Тендрі. Між іншим, можна припускати, що Кятіб Челебі або якимось з його джерел базували свою розповідь про цей похід власне на цих документах. Співставлення цього розділу з цими документами знов показує, як інколи османські літописи скорочували або зливали окремі події в одну (пор. V). Коли тут подано, що захоплені козаками жінки та малі діти були відібрані на Тендрі, то насправді це сталося не на Тендрі, а десь на суші коло Очакова або Кінбурна (коли там на них напали очаківські сили, козаки залишили їх та багато іншої здобичі і також багато зі свого провіанту та спорядження; нагадуємо подібне відбирання полонених від козаків у I); тобто інцидент на Тендрі та повернення собі цього козацького ясиру були окремими випадками. Зі згаданих документів відомо, що ремонтні роботи в Очакові та сутичка коло Тендри відбулися у липні 1639 р. (див.: *Ostapchuk 1987*).

Дмитро Яворницький, не вказуючи року, подає переказ цієї події за Гаммером, який перекладе майже ідентичний до „Тугфета” та „Фезлеке” розділ Наїми (*Яворницький-1, 150; Hammer-9, 362*); у Грушевського в обговоренні козацької присутності на морі у 1639 р. ця розповідь не згадується (*Грушевський-8/2, 27–28*).

Примітки

¹ А, 90а; Б, 1016; В, 526; Г, 114. Подібні версії цього розділу у *Fezleke-2, 215, Na'ṭmā-3, 420–421*.

² Сілягдар Мустафа Паша (*silāhdār Muṣṭafā Paša*) — сілягдар-паша (*silāhdār paša*) або носій зброї при султані, але з кінця 1638 або початку 1639 до 1640 р. він також був капудан-пашею, хоч отримав цю посаду в Багдаді після того, як османи завоювали місто в грудні 1638 р.; наскільки відомо, до того часу, коли його призначено капуданом, він не мав жодного досвіду у флотських справах, і так виглядає, що під час перебування на посаді капудана він також не брав участі у морських походах. Отже, у цей час Піяле Кетхюда по суті керував флотом (*Ostapchuk 1987, 53*).

³ Б: істіфа ідюб (*istifa idüb*), „зрезигнував”, тобто „сілягдар Мустафа зрезигнував від походу на Чорне море”.

⁴ Див. VII, прим. 5.

⁵ Див. III, прим. 47.

⁶ Див. IV, прим. 11.

⁷ Етфал (*efāl*) — може означати немовля або малу дитину (*Redhouse 1974, 352*); про брання козаками ясиру див. I.

⁸ Ватанларина (*vaṭanlarına*), „до їхніх рідних країв”— ватан означає „місце резиденції, батьківщина, рідний край”. Вживаючи його у множині, автор, очевидно, не мав на увазі різні країни, держави, а різні регіони Причорномор'я, які входили до складу Османської імперії (те саме стосується виразу „ісламські краї” [*memālik-i islāmiyye*] у попередньому реченні). Також, мабуть, можна перекладати *vaṭanlarına* „до їхніх домівок”.

⁹ Див. IV, прим. 24.

IX. Розділ четвертий¹, у якому розтлумачується, як за каноном² відбуваються усякі морські битви³

Спочатку, коли натрапляли на кяфірів флот, і якщо наш флот був близько берегів Румелії чи Анатолії⁴, а кяфірів флот був у [відкритому] морі, [наші] не прагнули [його] громити. Навіть якщо помічали, то удавали з себе сліпих. Оскільки береги підступні⁵, воїни вдивляються на побережжя⁶. Морська війна — це базар душ⁷: хто на ньому не бував, [нічого] не знає. У такому випадку всі кидають душу на сушу⁸.

А якщо кораблі кяфірів біля берега, а наші кораблі на морі, або узбережжя є берегом кяфірів, або обидві [сторони] у відкритому морі, — у цих трьох випадках вони вдаряють на кяфірів і б'ються. Оскільки місце для рятунку обмежено кораблем і іншої надії [на рятунок] немає, тому воїни б'ються.

Якщо ж у ворога є галеон⁹, [наші] не палають завзяттям рушити одразу на галеон і громити, вони проти [того]. А хто [так] вчинив — помилку зробив¹⁰. Так, наприклад, баштарда¹¹ Джафера Паші згоріла коло Кесендіре¹², а коло Агрибоза¹³ став мучеником Муса Паша¹⁴. Радше галеона здалеку б'ють (тобто бомбардують), розбивають його кермо та шоглу і опісля вдаряють¹⁵. [Адже] бокові гармати на галеоні короткі, [і їх стрільба] не досягає¹⁶. Якщо ж буде вітер у відкритому морі, то за ним женуться під штормовим вітрилом¹⁷, бомбардуючи¹⁸, доки не настане затишшя¹⁹.

Проте якщо у флоті кяфірів нема галеонів, на їхні галери²⁰ [наші] виступають лицем до лица [ворога], але ідуть, вишикувавшись плечем до плеча, немов журавлий клин, [де] бегги²¹ ідуть попереду²². Корабель капудан [- паші] стоїть позаду, [його] баштарду супроводжують п'ять галер: дві спереду, три ззаду, одна [з яких] охороняє його кермо. Причому перші дві ідуть урівень з п'ятим-шостим веслом [баштарди].

Найбільше в бою стережуться каторжан (*forsa*)²³. Їх треба перемішати з більш підходящими (тобто надійними) турками²⁴, самих не садовити. Виходить така-ось пересторога.

І капудан [- паша] не виходить з галери і, щоб вести війська, посилає своїх командирів (*aga*). А щоб самому, сівши на човен, тинятися з луком-стрілами²⁵, — то це протиричить канону. І крім того, небезпечно, коли під час бою командуючого немає на своєму місці²⁶. Скільки поразок було від цього на землі і на морі!

І передні гармати на цих кораблях, набивши шротом, витягають²⁷. Гармаші, стоячи з готовими гнотами в руках, слідкують за сигналами. Усе це битви на Середземному морі²⁸.

А на Чорному морі канон битви з козаками є такий. Чайки, що виходять з Дніпра²⁹, більшістю³⁰ вештаються для грабунку

прибережних країв. Якщо вони знаходяться в п'ятнадцяти милях³¹ від берега чи ще більше, його [величності (?)]³² галери безстрашно наступають³³ на них і вчиняють бій. А якщо є вітер, то це [чисто] розтоптування³⁴. Для однієї галери [і] сто чайок не можуть бути супротивником — подібне у битві Реджеба Паші відбулося³⁵. Але якщо вони знаходяться при березі³⁶, на них не наступають і не беруться за них, а слідкують за їхнім місцем³⁷. Бо якщо галера [на міліну] сідає, чорне лице³⁸ [неминуче] буває³⁹ — подібне в поході Чагал-огли Магмуда Паші відбулося⁴⁰. В той час, якщо [козаки] виглядають нагоди і [тоді] виходять назовні (тобто від берега у відкрите море), на них нападають. А якщо ні, з боку суші вдаються до інших заходів⁴¹. Або в разі, коли до берега близько, флот пробує взяти бік [того] берега і відігнати [їх] в море⁴². І тут немає остраху, як у битві на Середземному морі, що [наше] військо вилетється (тобто втече) на сушу, бо ж на морі галера б'ється з чайкою переможно. Сама лиш страхітність [наших] кораблів полохає ворога⁴³, а війську надає сил. Але незважаючи навіть на таку [сприятливу] ситуацію, [нехай] вони не будуть необережними і закинутими до берега, а тримаються хоч на якому просторі (тобто на відкритій воді)⁴⁴.

Коментар

Загальні зауваження

У цьому розділі є цікава спроба узагальнення тактики дій османів та козаків на Чорному морі. При цьому варто зауважити, що такий підхід досі не застосовувався в історіографії чорноморської епопеї козацтва. Особлива цінність цього уривку полягає в тому, що тут співставляється чорноморський досвід османів з їхнім досвідом ведення бойових дій на Середземному морі проти європейських держав.

Можна тільки шкодувати, що зауваження Кятіба Челебі дуже конспективні, адже він оперує добре відомими для нього та морських офіцерів того часу поняттями, мало дбаючи про докладне їх пояснення. Тому його твір мало подібний на структуровані та детальні до дріб'язковості європейські трактати про правила морських воєн, що з'являються на той час у Європі, наприклад, голландця Ван Госта. Особливих складнощів додають специфічна і ще не досить відкрита нам культура автора з його гумором, дотепністю, художньо-стилістичними уподобаннями, алже він перлірко вдається до натяків, гри слів, римованої прози тощо. Ці прийоми красного письменства створюють додаткові проблеми для розуміння та інтерпретації його думок. Тому очевидно, що цей розділ заслуговує на подальше спеціальне вивчення, яке є справою майбутнього. А втім, деякі висновки можна спробувати зробити вже зараз, принаймні для винесення їх на дискусію.

Перша половина розділу, присвячена Середземномор'ю, важлива якраз тим, що дає можливість бодай приблизно озирнути стан військово-морських сил Османської імперії на середину XVII ст. у порівнянні з флотами європейських держав і специфічною ситуацією у Причорномор'ї. При цьому

можна уникнути модерних стереотипних поглядів щодо всебічного занепаду Османської імперії, що почався з кінця XVI ст. Отже, Кятіб Челебі представляє бойовий склад османського флоту в середині XVII ст. як такий, що складався виключно з веслових суден — він тут згадує звичайні галери (кадирга) та баштарди (тип найбільших галер). Інші типи суден, згадувані в сюжетних частинах твору, як от карамюрсели, сандали, мавуни, кораблі для перевезення коней (ат гемісі), тут відсутні. Автор натякає, що інакше й бути не могло через спокійну погоду на Середземному морі (ліманлік), а разом засвідчує перевагу в швидкості та рухливості веслових галер над вітрильними галеонами. Водночас для нього не є секретом перевага останніх у вогневій силі. Отже, виходить, що османи не за інерцією, а цілком свідомо віддавали перевагу на Середземномор'ї весловим суднам. Це було пов'язано із умовами судноплавства, які не дозволяли розраховувати на силу вітру у військовому флоті. Тому повсюдна слабкість навичок у плаванні під вітрилами дозволяла Середземномор'ю з його тисячолітніми традиціями мореплавства зберігати передові позиції в технології кораблебудування і вести перед у воєнно-морській справі до XVI ст. (стиглу характеристику технологічного поступу в кораблебудуванні на Середземномор'ї та Атлантиці див.: *Mollat*, 89–95). Але розвиток прийомів навігації під вітрилами і засвоєння середземноморських технологій дали перевагу Атлантиці як творцеві нових кораблів, озброєнь і тактики. В умовах постійних вітрів та бурхливого моря на Атлантиці починаючи з XVI ст. вітрильники стали набувати все більшого значення у воєнно-морській справі. Використання сили вітру замість фізичної сили веслярів дало змогу вивільнити вантажопідйомність суден для збільшення їхньої вогневої потужності. Це спричинило вдосконалення артилерійських лафетів англійцями, дозволивши їм підвищити скорострільність корабельних гармат і одержати перемогу над іспанською Великою Армадою в славнозвісній битві на Ла-Манші у 1588 р. У результаті змінився весь характер морських битв. У XVII ст. їх метою стало не стільки захоплення ворожих суден, скільки їх потоплення. Крім того, вітрильники були ще захищені від абордажу завдяки вищим, ніж у галер, і схиленим досередини бортам (технологічна та тактична революція у воєнно-морських флотах у XVI–XVII ст. представлена у численних працях — *van Creveld*, 125–136, *Jones*, 209–213, 263–266, *Parker*, 82–94 та ін.). На Середземномор'ї вітрильники стали з'являтися завдяки стосункам з Атлантикою — як відомо, Іспанія, запеклий ворог Османської імперії, тоді вступила в запеклу боротьбу з Англією. Програючи галерам на Середземному морі у швидкості, маневреності та незалежності від вітру, вітрильники — власне, у той час галеони — довели свою небезпечність для галер своєю вогневою потужністю. І все ж таки в умовах Середземномор'я з його відносно спокійними водами маневреність галерних флотів у цілому ще брала гору над вогневою потужністю вітрильників. Для порівняння вкажемо на те, що весловий флот ще століття після Кятіба Челебі зберігав своє значення і на Середземномор'ї, і навіть на Балтиці, яка була тісніше пов'язана з Атлантикою, але мала подібні до Середземного моря умови для навігації. Так, Росія одержала всі свої морські перемоги над Швецією у Північній війні в 1714 та 1720 рр. саме завдяки використанню веслового флоту (див. детальний аналіз битв у *Ростунов*, 132–138, 167–170), а російсько-шведські війни 1741–1743 та 1789–1790 рр. на морі велися

виключно весловими суднами. Тому гордість, з якою Кятіб Челебі пише про турецькі галери, мала для середини XVII ст. всі підстави. Інша річ, що врешті-решт османи перейшли на вітрильники, але це не свідчить про їхню цілковиту відсталість на середину XVII ст.

Отже, Кятіб Челебі мав ще досить підстав вірити в грізну силу османського флоту, навіть незважаючи на традиційний страх турків перед морем і поразки від венеціанських галеонів. Останні не здавалися їм непереможними опонентами, хоч в іншому місці в „Тугфеті” наш автор радить негайно будувати галеони (див. *Soucek*, 248–249). Тому ані галеони, ані тим більше козацькі чайки не здавалися їм непереможними опонентами. Про чайки Кятіб Челебі хвалювано пише, що галери на відкритому морі перемагають чайок — навіть сам вигляд галер полохає цих ворогів, а що при вітрі одна може розправитися із сотнею чайок — тоді бій з ними перетворюється на „чисте топтання”.

Чайки справді могли скидатися в очак османів на якісь дивні примітивні судна, коли вони їх зустрічали у відкритому морі — адже і Бопланові вони нагадували своєю будовою звичайні річкові судна. Одна деталь — на чайках застосовувалася архаїчна, збережена від норманських часів так звана „клінкерна” будова корпусу, коли дошки обшивки з'єднувалися унапуск (це точно замалював Боплан; *Боплан*, 70, 71), тоді як османи застосовували, принаймні при спорудженні своїх галер, передову „каравельну” технологію, звичну на Середземномор'ї. На „каравельних” кораблях дошки з'єднувалися стик у стик, що полегшувало всю конструкцію, роблячи її більш плавучою, а з вигляду — елегантнішою. Навіть з цього розділу видно захопленість турків у свої кораблі, що добре відповідає їхньому романтичному замилюванню кораблями, яке видно проступає у турецькому живописі.

Звичайно, в такому зіставленні рельєфніше виступає уся серйозність козацької проблеми в очак османів. Як видно, попри всякі зневажливі характеристики козаків чи то їхніх кораблів, вони трактуються цілком нарівні з іншими проблемами, що були в османів на Середземномор'ї із сильними європейськими державами. Втім, про це свідчить чимало інших реальних деталей. Так, Чорне море справедливо сприймалося османами як незручне і небезпечне. Кятіб Челебі підкреслює переваги османів тільки під час вітру, що вказує на значну кількість днів влітку із слабким вітром або штилем — тоді османам, як, наприклад, у кара-харманському бою (VI), доводилося неслуго. Це також наводять на думку, що османи, відчуваючи перевагу над козаками саме під час вітру, на веслах її не мали. Це збігається із ремаркою Боплана про те, що чайки переважали галери у швидкості (*Боплан*, 70)! Але нерідко османи нарівні з козаками потерпали і від надто сильного вітру, адже в основному тексті автор чотири рази пише про шторми, що порозбивали османські кораблі або козацькі чайки. А ще одним справжнім лихом для османського флоту були мілини, куди їх часто заводили козацькі хитрощі та власна необачність і зухвалість. Ця тема стала одною з провідних у цьому розділі твору — „якщо галера [на мілину] сідає, чорне лице [пемнуче] буває”.

З іншого боку, узагальнення та рекомендації Кятіба Челебі стосовно стратегії і тактики є дуже випадкові, що відповідає тону цього розділу і суперечить змістові попередніх описів окремих боїв. Так, з попередніх епізодів добре видно, що османи дотримувалися продуманої та свідомої

стратегії оборони від козаків. Вона полягала в перекриванні виходів у море, утриманні спеціально мобілізованих сил для швидкого знешкодження ворога, патрулюванні побережжя, організації цілеспрямованого його пошуку і т. п. Але отак прозаїчно визнати факт, що османи перебували в стані постійної тривоги, навіть стратегічної оборони було б незручно в одному з підсумкових розділів твору, що призначався у подарунок падишагові.

Що ж до тактики, то, незважаючи на бадьорий стиль, він все ж таки піднімає завісу над реальним станом речей. Він подає дві наполегливі рекомендації: сміливо наступати на козаків у відкритому морі під час вітру, а також докладати всіх зусиль, аби перешкоджати козакам втікати і закріплюватися на мілинах. Але варто зауважити, що ці рекомендації всестакти залишалися скоріше бажаними, аніж реальними, бо Кятіб Челебі не спромігся представити жодного прикладу, коли б османам вдалося нагнати козаків у морі — їм завжди, навіть якщо вони були помічені, вдавалося втікти на мілини або в очеретяні плавні.

Незважаючи на недоліки, цей розділ представляє Чорне море як окремий театр бойових дій, що мав специфічні, порівняно з традиційно відомим Середземномор'ям, умови судноплавства, вимоги до складу флоту, стратегії і тактики морської війни.

Примітки

¹ Тобто четвертий розділ другої частини „Тугфету”, яка присвячена характеристичні різним аспектів османського флоту.

² Канун (*qānūn*), „правило, закон, канон” — арабське слово, яке, як і українське „канон”, походить від грецького κανών (*Redhouse 1890, 1425*).

³ А, 119а–120а; Б, 1336–135а; В, 686–69а; Г, 150–151.

⁴ Оскільки перша частина цього розділу стосується Середземного моря, тут маються на увазі європейські та азійські береги Середземного (передусім Егейського), а не Чорного моря.

⁵ А: кнї мугнісдюр (*qiyi muhnişdür*), дослівно „береги віроломні”; Б: кати муханнесдюр (*qatı muhannesdür*), дослівно „є дуже паскудні” (*muhannes* — „подібний до жінки, зніжений; гомосексуальний партнер-хлопець; паскудний, підлий”); В, Г: катн мігнетдюр (*qatı mihnetdür*), „є велике горе; є велика біда”. Очевидно, автор мав на увазі те, що близькі береги вабили боягузів, і цим вони були підступні для командирів, які через це не могли бути впевнені у своїх скіпажах.

⁶ Тобто всіляко прагнуть втікти від морського бою на берег.

⁷ Джан базари (*ğan bazarı*) — тут мається на увазі, що життя на війні — як товар на ярмарку: можна випадково і задешво втратити чи здобути. Таким дотепним та образним висловом ще раз підкреслюється виняткова непевність і загроза для життя під час ведення морської війни (за допомоги в коментуванні цього вислову, а також деяких інших у цьому розділі автори завдячують Ділек Десев із Школи вищих студій суспільних наук [EHESSE] у Парижі).

⁸ Карая джан атар (*qaraqya ğan atar*), „на сушу кидають душу” — тобто прагнуть на берег.

⁹ Калйон (*qalyon*) „галеон” — великий військовий вітрильний корабель з кількома палубами та з боковими гарматами; у цей період *qalyon* також означали загальну категорію військових вітрильників (*qalyon şimif*), в опозиції до веслових, тобто галер (*çekdürme*) (*Soucek, 245*).

¹⁰ Це зізнання Кятіба Челебі свідчить про усвідомлення османами переваг галеонів над їхніми галерами.

¹¹ Див. VI, прим. 20.

¹² Кесендіре (*Kesendire*), грецьке Касандра — найзахідніший з трьох півостровів Халкедонського півострова в Егейському морі поблизу Салонік. Випадок, що стався з капуданом Джафером Пашею у 1633 р. Коло цього острова він напав своїм флотом, у якому був також згадуваний Піяле Кетхюда, на три венеціанські галеони. Баштарда Джафера Паші зчепилася з одним із них, але від обстрілу зайнялася полум'ям і згоріла разом з галеоном. Сам капудан врятувався на човні, переодягнувшись у простий одяг (*Tuhfet 1911, 112*).

¹³ Агрибоз (*Ağrıboz*) — сучасний острів Евбея в Егейському морі.

¹⁴ Епізол, що стався 24 січня 1647 р. Муса Паша, щойно призначений капудан-пашею, напав тоді з цілою флотилією галер на один галеон. Під час абордажу був убитий кулею. З цього важко зробити висновок про небезпеку від галеонів, адже так само *припадково* загинув інший капудан-паша — Міоеззін-заде Алі при Лепанто у 1571 р.

¹⁵ Чатарлар (*çatarlar*), „стикаються, ударяють” — пристають до ворожого корабля для абордажу. Весь цей пасаж свідчить про те, що галери мали значну перевагу над вітрильниками в маневруванні та швидкості. Але це на Середземному морі, а не в Атлантиці.

¹⁶ Причина цього полягала в різних функціях артилерії на галерах та на вітрильниках. На галерах гармати великого калібру доповнювали або виконували дію тарану. Під час бою постріл з них робили перед самим таранним ударом по ворожому судну: ворожий корабель у найкрайшому випадку міг навіть піти під воду, але таке траплялося рідко, тому на гармати покладалися більше для того, щоб послабити супротивника перед абордажем, який наступав услід за тараном. А оскільки розмістити багато гармат на якій було неможливо, вони робилися потужними — більшого калібру і/або принаймні більшої довжини. Це відповідно робило їх далекобійнішими. На галеонах же головним засобом атаки став бортовий залп з гармат. Його було достатньо, аби пустити на дно будь-яке судно. Що ж до дистанції артилерійського бою, то в середньому він проходив найефективніше на дистанції 150–200 м. Тож, звичайно, встановлювати далекобійніші, але важчі і відповідно у меншій кількості гармати, за рахунок зменшення потужності бортового залпу, не було сенсу. Рекомендація Кятіба Челебі скористатися перевагою в далекобійності свідчить про його добру обізнаність із предметом свого твору, а крім того, показує його впевненість у силах османського флоту. Але нам поки що невідомо, чи османи справді скористалися цією порадою. Відомо інше — те, що вони також почали будувати галеони, що й створювало ілюзію, буцімто османи ясно усвідомлювали свою відсталість. Але цього ми не відчуваємо в наставленні Кятіба Челебі.

¹⁷ Борда елкені (*borda yelkeni*), „штормове вітрило” — саме слово борда (італійське *borda*) означає невеличке латинське (трикутне) вітрило, за допомогою якого галера рухалася в негоду (*Kahane, Tietze, 116*). Це зауваження свідчить про те, що галеони програвали галерам у швидкості. Тут, власне, криється розгадка, чому османи віддавали поки що переваги весловим кораблям. Це через їхню рухливість та швидкість незалежно від наявності вітру, адже від малого штормового вітрила було мало користі для швидкості.

- ¹⁸ Дөггерек (*dögerek*), „б'ючи, довбаючи, бомбардуючи“ (*Redhouse 1974, 312*).
- ¹⁹ Ліманлік (*limanlık*), „місце стоянки кораблів, безпечно щодо вітру, спокійне море“. У цих словах відчувається, що спокійне море та безвітря були влітку досить звичним явищем на Середземному морі, адже ця ремарка зроблена спеціально на випадок вітру.
- ²⁰ Чекдюрме (*çekdürme*), дослівно „спричинити, змусити тягнути, перевозити“, каузативна або спонукальна форма дієслова *çek* „тягнути“ — це слово відноситься до всіх типів весло-парусних кораблів (в опознції до виключно вітрильних кораблів — *yelken gemileri* або *qalyon şifit*; *Soucek, 234*).
- ²¹ Просто командири кораблів головного імперського флоту (*donanma-i hümayün*) або дер'я беги, тобто проводирі провінційних флотилій (див. IV, прим. 17).
- ²² Тут слід розуміти, що флот складався, крім головного імперського флоту, ще з провінційних флотилій під командуванням власне дер'я бегів, і кожна з цих флотилій шинувалася у вигляді клину, а не так, що вся ескадра виступала клином. На одній з османських схем, намальовано атаку турецьким флотом московського війська та флотилії коло Лорі-Бурну за часів султана Магмуда II (зберігається у Бібліотеці музею Топкапи Сараю, надрукована в *Kurtoğlu, рис. 77*) — імовірно, це бій, що, за російськими даними, відбувся у тридцять верстах на північний схід від Генічі (сучасне місто Генічеськ) 17–19 червня 1738 р. (див.: *Золотарєв 1988, 165*). Видно, що стрій османських сил — на перший погляд досить хаотичний — складався з трьох флотилій, кожна з яких йшла клином. Очевидно, клиновидний стрій не стільки збільшував таранну силу атаки (адже бій перетворювався на абордажні поєдинки між окремими кораблями), скільки забезпечував керування силами — командир кожної флотилії йшов попереду, показуючи напрям атаки, і на вістрі клину його було добре видно — краще, ніж у шерензі.
- ²³ Див. VI, прим. 24.
- ²⁴ Чагал-огли Сінан Паша, батько Чагал-огли Магмуда Паші, героя II, на початку XVII ст., як спеціально зазначає автор, почав розсаджувати веслярів таким чином: на кожне весло по троє каторжан та троє турків (*Tuhfet 1911, 100*). Про небезпеку від каторжан і на Чорному морі див. VI; про веслярську повинність вільних підданих османської держави див. VI, прим. 24.
- ²⁵ Тут наш автор сумно іронізує над поведінкою тих командирів, які вважали своїм обов'язком першими кидатися в саму гущу бою.
- ²⁶ Це зауваження зайвий раз свідчить про велику увагу турків до організації командування в бою. Власне, він закликає не відходити від канону, якому монголо-татари значною мірою завдячували свої перемоги, — командувач не повинен брати безпосередньої участі у битві, а збоку керувати своїми силами.
- ²⁷ Салья ідерлер (*şalyā iderler*), „витягають“. „*Saglia!*“ — так по-італійському звучала команда „Витягай!“, якою також користувалися на османському флоті (*Kahane, Tietze, 378–379*). На галерах гармати встановлювалися на лафетах, що рухалися на двох колесах або по рейках. Вони знаходилися під час походу всередині носової надбудови, що служила їм за укриття. В бою їх підтягали вперед зарядженими на бойову позицію — для цього їй подавалася ця команда, а після пострілу знов зтягали назад — для зарядження.
- ²⁸ Ак Деніз (*Aq Deniz*), „Біле море“ — османська назва водночас Егейського і цілого Середземного моря.

- ²⁹ Як видно, козацька небезпека *par excellence* пов'язувалася в уяві османів насамперед з українськими козаками, навіть незважаючи на дії тих же донських козаків, що були активніші на час написання цього твору.
- ³⁰ Тут відчувається натяк на те, що чайки з Дніпра ходили по морю не тільки для розбою. Це схиляє до думки, що, можливо, у першій половині XVII ст. українці також (офіційно чи неофіційно) займалися торгівлею чи промислами (наприклад, рибальством) на Чорному морі. Це є ще одним аргументом на користь можливості існування морської конвенції між Портою та Богданом Хмельницьким у 1648 р. Це питання дебатуються до тепер.
- ³¹ Міл (*mīl*) — можливо, 15 османських миль становили близько 18,5 км; див. VI, прим. 9.
- ³² Sic у А і В: кадиргалари (*qadīrgalari*), „його або їх галери“ — турецький суфікс *-leri* без конкретизації в контексті є багатозначним; тут імовірно такі значення: „його [величності султана] галери“, „його [величності капудан-паші] галери“, „їхні (османів) галери“. У Б і Г простіше і, мабуть, краще: кадиргалар (*qadīrgalar*), „галери“.
- ³³ А: чекдюрюб (*çekdürüb*), дослівно „спричиняють наступ“; Б, В, Г: варуб (*varub*), „виходять, наступають“.
- ³⁴ Чінедюр (*çimedür*) або чейнедюр (*çeynedür*) — не цілком ясний вираз. Слово, як воно написано у А, Г, 151 — چينه, могло би означати *çine*, „корм для клювання птахами“ (*Redhouse 1890, 748*). (У Б, 1346 і В, 69а написано چينه, *çine*, очевидно, для *çine*, оскільки такого слова в османській мові не існує). Але тут چينه походить від дієслова *çeynemek/çignemek*, „жувати, чавити, топтати“ (*Redhouse 1890, 747*; також див.: *Tarama-2, 883–884*); це підтверджується іншим написанням цього слова — *çigne* (چگنه) у рукописі „Тугфету“ з Бібліотеки при мечеті Сюлеймана Пишного (*Süleymaniye Kütüphanesi [Стамбул], Damat Ibrahim Paşa 908, 90a*). Втім, виникає проблема з визначенням основи цього дієслова (*çigne/çeyne*): як віддієслівний іменник або прикметник основа дієслова не вживається в османській мові (принаймні судячи з головних граматик — Ж. Дені [J. Deny], О. Кононова, Дж. Льюїса [G. Lewis]; *çigne/çeyne* також є наказовою формою, але її вживання у сполученні з *-dür* виключається). Однак ми не знаходимо іншої інтерпретації, крім віддієслівного іменника: дослівно „є топтання“.
- ³⁵ Див. VI.
- ³⁶ Кенарда (*kenārda*), „на краю“ — взагалі слово кенар може означати прибережну смугу — і море, і сушу. Тому вище у цій статті ми перекладали це слово як „побережжя, узбережжя“ (маючи на увазі і воду, і сушу), за винятком випадків, коли воно вживалося у конкретному значенні берега, тобто суші. У цьому місці слово кенарда має двозначність — чайки могли бути, як тут перекладено, „при березі“, тобто на міліні, або „на березі“, тобто на суші.
- ³⁷ А: магалліне гозедюрлер (*mağalline gözedürler*), „дивляться за їхнє місце“; у Б, В, Г відсутнє.
- ³⁸ Юз каралиги (*yüz qaralığı*), „чорнота лица“ — у словниках цей зворот не подається, але порівнюється з явно ідентичним значенням *yüz qarası*, „чорнота лица“ — позорище, сором, ганьба, безчестя (*Redhouse 1890, 2214*).
- ³⁹ Це один зразок узагальнення у цьому розділі на східний лад — двовіршем.
- ⁴⁰ Див. II.

41 Тобто якщо козаки через безвихідь або при достатній кількості провіанту застали надовго, потребувалася допомога місцевих сухопутних сил, які могли бути піхотою, кіннотою або на своїх човнах (див. VII).

42 Тут не зовсім ясно, чи мається на увазі спроба галерами відтиснути чайки подалі від берега (як це, можливо, пробував зробити Чагал-огли Магмуд Паша коло Варни у II), чи човнами, наприклад с андалами, відігнати їх від мілин на глибину (пор. VII). Також див. спробу взяти в лещата козаків коло Герзе у III.

43 Б: кемії шашурур ве душмани шашурур (*kemîyi şaşurur ve duşmanî şaşurur*), „героя полохає і ворога полохає”.

44 Б: шойле малум олина (*şöyle ma'lûm olîna*), „нехай [про це все] так буде відомо”.

Скорочення

- A Торкарі Sarayı Müzesi Kütüphanesi [Бібліотека музею Топкапі Сараю (Стамбул)], Revan 1192.
- Б Торкарі Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1190.
- В *Tuhfet 1729*
- Г *Tuhfet 1911*
- Боплан *de Боплан Гійом Левассер*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — К., 1990.
- Бойків *Бойків І., Ізюмов О., Кишевський Г., Трохименко М.* Словник чужомовних слів. — Х.; К., 1932.
- Голобуцький *Голобуцький Володимир*. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
- Голоскевич *Голоскевич Г.* Правописний словник. — Нью Йорк, 1969.
- Грушевський *Грушевський Михайло*. Історія України-Руси. — К., 1909. — Т.7; К., 1922. — Т.8. — Ч.1.
- Дашкевич 1971 *Дашкевич Я.Р.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. — 1971. — № 9 (126) — С.124–131.
- Дашкевич 1991 *Дашкевич Я.Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. — Львів, 1991. — Т.222. — С.28–44.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: А–М. — К., 1989. — Т.3.
- Жерела Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т.8. (Матеріали до історії української козаччини по р. 1631 / упор. *Іван Крип'якевич*).
- Зенкович *Зенкович В.Л.* Берега Чорного и Азовского морей. — М., 1958.
- Золотар'єв *Золотар'єв В.А., Козлов И.А.* Российский военный флот на Черном море и Восточном Средиземноморье. — М., 1988.

- Ист. описание Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1869. — Т.1.
- Куліш *Куліш П.* История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т.2.
- Лоция *Лоция Черного моря.* — Ленинград, 1954.
- Плохий *Плохий С.Н.* Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и в средние века. — Ростов-на-Дону, 1988. — С.101–107.
- Ростунов *Ростунов И.И., Авдеев В.А., Осипова М.Н., Соколов Ю.Ф.* История Северной войны. 1700–1721 гг. — М., 1987.
- Смирнов *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Учёные записки МГУ. — Т.94. — М., 1946. — Ч.2.
- Соловьев *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — М., 1961. — Т.5.
- Симов *Симов В.Г.* Гидрология устьев рек Азовского моря. — М., 1989.
- Тушин *Тушин Ю.П.* Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. — М., 1978.
- УРЕ Українська радянська енциклопедія. Вид. друге. — К., 1977–1985. — Т.1–12.
- Фасмер *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1973. — Т.4.
- Яворницький *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків у трьох томах. — Львів, 1990 — Т.1; Львів, 1991. — Т.2.
- d'Ascoli 1902 *[d'Ascoli Emiddio Dortelli].* Описание Черного моря і Татари составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Каффы, Татари і проч. 1634 / Изд. А. Бертье-Делагард [A. Berthier-Delagard] // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1902. — Т.24. — С.89–170.
- d'Ascoli 1972 *Eszer Ambrosius.* Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei” des Emidio Portelli d'Ascoli O.P. // Archiwum Fratrum Prædicatorum. — 1972. — Bd.42. — S.199–249.
- Babinger *Babinger Franz.* Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. — Leipzig, 1927.
- Bala *Bala Mirza.* Çerkesler // İslâm ansiklopedisi. — İstanbul, 1977. — С.3.
- Berindei *Berindei Mihnea.* La Porte ottomane face aux Cosaques zaporogues, 1600–1637 // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol.I. — P.273–307.
- Bostan *Bostan İdris.* Osmanlı bahriye teşkilâtı: XVII. yüzyılda tersâne-i âmire. — Ankara, 1992.
- Collectanea *Sękowski J.J.S.* Collectanea z dziejopisów tureckich. — Warszawa, 1824. — Т.1
- van Creveld *van Creveld Martin.* Technology and War. From 2000 B.C. to the Present. — New York; London, 1989.
- Danişmend *Danişmend İsmail Hami.* İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi. — İstanbul, 1971. — С.2; İstanbul, 1972. — Cilt 3.

- Decei* Decei A. Aq Kirmān // Encyclopaedia of Islam. — Leiden; London, 1956 (2nd ed.). — Vol.1.
- Evlīyā* Evlīyā Çelebi. Seyāhatnāme. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 304 [том 1]; Bağdat Köşkü 307 [том 5].
- Ewlija* Księga podróży Ewliji Czelebiego (Wybór) / Red. Zygmunt Abrahamowicz. — Warszawa, 1969.
- Fezleke* Kâtib Çelebi. Fezleke. — Istanbul, 1287/1870–1871. — Ğild 1, 2.
- Gédoyn* Journal de correspondance de Gédoyn "Le Turc", consul de France à Alep, 1623-1625. — Paris, 1909.
- Gökyay 1977* Gökyay Orhan Şaik. Kâtip Çelebi // İslām ansiklopedisi. — Istanbul, 1977. — Cilt 6.
- Gökyay 1991* Gökyay Orhan Şaik. Kâtip Çelebi: hayatı, şahsiyeti, eserleri // Kâtip Çelebi: hayatı ve eserleri hakkında incemeler. — Ankara, 1991. — S.3–90.
- de Groot* de Groot A. H. Khalīl Pasha Kayşariyelli // Encyclopaedia of Islam (2nd ed.). — Leiden; London, 1978. — Vol.4.
- Hammer* de Hammer J. Histoire de l'empire ottoman. — Paris, 1837. — T.8, 9.
- Historica* Historica Russiae monumenta / Акты исторические, относящиеся к России / Изд. А.И. Тургенев. — Т.2. — СПб., 1842.
- Imber 1980* Imber C.H. The Navy of Süleyman the Magnificent // Archivum Ottomanicum. — 1980. — Vol.6. — P.211–282.
- Inalcik* Inalcik H. Azak // Encyclopaedia of Islam. — Leiden; London, 1958 (2nd ed.). — Vol.1.
- Jones* Jones Archer. The Art of War in the Western World. — Oxford, 1987.
- Kahane, Tietze* Kahane Henry, Kahane Renée, Tietze Andreas. The Lingua Franca of the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin. — Urbana [Illinois], 1958.
- Kissling* Kissling Hans Joachim. Der See-Atlas des Sejjid Nūh. — München, 1966. — Teil 1: Einleitung und Karten.
- Kurtoğlu* Kurtoğlu Fevzi. Türk bayrak ve ay yıldız. — Ankara, 1992.
- Lemercier* Lemercier-Quellejay Chantal. Un condottiere lithuanien du XVI^e siècle le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la seč zaporogue d'apre les archives ottomanes // Cahiers du Monde russe et soviétique. — 1969. — T.10. — P.258–279.
- Matuz* Matuz Josef. Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. — Freiburg, 1976.
- Mollat* Mollat du Jourdin Michel. Europe and the Sea. — Oxford; Cambridge; Mass., 1993.
- Na'imā* Na'imā Muşafā. Ravzatü'l-hüseyn fi hulaşāti ahbārī'l-hāfiqayn. — Istanbul, 1281–1283/1864–1866. — Ğilt 2, 3.
- Ostapchuk 1987* Ostapchuk Victor. Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Raiyyet Rüşümü: Essays Presented to Halil Inalcik on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students. — Cambridge, Mass., 1987 = Journal of Turkish Studies. — 1987. — Vol.11. — P.49–104.
- Ostapchuk 1989* Ostapchuk Victor. The Ottoman Black Sea Frontier and the Relations of the Porte with the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy, 1622-1628 // Ph.D. dissertation. — Harvard University, 1989.

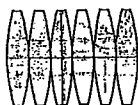
- Ostapchuk 1990* Ostapchuk Victor. An Ottoman Ğazānāme on Halīl Paşas Naval Campaign against the Cossacks (1621) // Adelphotos: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students. — Cambridge, Mass., 1991 = Harvard Ukrainian Studies. — Vol.14. — 1990. — P.482–521.
- Pakalın* Pakalın Mehmet Zeki. Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. — Istanbul, 1971–1972. — Cilt 1–3.
- Parker* Parker Geoffrey. The Military Revolution. — Cambridge, 1988.
- Peçevī* Peçevī İbrāhīm. Tārīh. — Istanbul, 1283/1866–1867. — Ğild 2.
- Redhouse 1890* Redhouse James. A Turkish and English Lexicon [...]. — Constantinople, 1890.
- Redhouse 1974* Redhouse James et al. Redhouse yeni Türkçe-İngilizce sözlük / New Redhouse Turkish-English Dictionary. — Istanbul, 1974.
- Roe* The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621–1628 Inclusive. — London, 1740.
- Sahillioğlu* Sahillioğlu Halil. XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikkelerin râici. — 1964 — Cilt 1 — No.2 — S.228–233.
- Sāmī* Sāmī Ş. Kāmūs-i türki. — Istanbul, 1317–1318/1899–1901. — Ğild 2.
- Smith* Smith Thomas. Remarks upon the Manners, Religion and Government of the Turks [...]. — London, 1678.
- Soucek* Soucek Svat. Certain Types of Ships in Ottoman-Turkish Terminology // Turcica. Revue d'études turques. — 1975. — T.7. — P.233–249.
- Steingass* Steingass F. A Comprehensive Persian-English Dictionary. — London, 1892.
- Stillman* Stillman N. A. Khil'a // Encyclopaedia of Islam. — Leiden; London, 1979 (2nd ed.). — Vol.5.
- Süreyyā* Süreyyā Mehmed. Siğill-i 'osmānī. — Istanbul, 1308–1315/1890–1897. — Ğild 1–4.
- Tarama* XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü. — Ankara, 1965–1977. — Cilt 1–8.
- Thomas* Thomas Lewis. A Study of Naima. — New York, 1972.
- Tuhfet 1729* Kâtib Çelebi. Tuhfetü'l-kibar fi esfārī'l-bihār. — Istanbul, 1141/1728–1729. Видання першого турецького друкаря Ібрагіма Мютеферрикчи.
- Tuhfet 1911* Kâtib Çelebi. Tuhfetü'l-kibar fi esfārī'l-bihār. — Istanbul, 1329/1911.
- Tuhfet 1980* Kâtib Çelebi. Tuhfetü'l-kibar fi esfārī'l-bihar (Deniz savaşları hakkında büyüklere armağan) / Вид. Orhan Şaik Gökyay. — Istanbul, 1980.
- Uzunçarşılı 1943* Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı devletini teşkilâtından kapukulu ocakları. — Ankara, 1943. — C.1; Ankara, 1943. — Cilt 2.
- Uzunçarşılı 1948* Uzunçarşılı İsmail Hakkı. Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı. — Ankara, 1948.
- Veğihī* Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) / Herausg. von Bugra Atsız. — München, 1977.
- Żółkiewski* Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza kononnego i hetmana z jego popersiem / Wyd. August Bielowski. — Lwów, 1861.

Факсиміле

Бібліотека музею Топкапи Сараю [Стамбул]

Торкарı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1192

арк. 85a–91b, 119a–120a



غیري امید مالز عسکر و کشور و اگر دشمنان قلیون و ارایسه
 بر او غوردن قلیون و اروپ چاقغه هوس اتزل مخالفند حکم
 اندی ایسه خطا امشد جمله دن جعفر پاشا کسندره ده باشنده
 بانذی و اغریوزده موسی پاشا شهید اولدی بلکه طلیوف
 ابراق دن دو کوب دونین و دیرکی قرد قدیمکن چا مارل
 قلیونک یان طوپلری قصه دریتنم. و اگر روزگار اولسه
 انکینده ورده یکن ایله اردن دو شب دو کرک کیدر لر
 نابریمانلوق اولغنه اتا کفار دونناسند قلیون و غیبه چکر
 مه لر نه باشه چا مارل لکن قول کیل طور دن الای کیم
 دیزیلوب بکلر طبری کیدر قیودان کیسی کورده طوری بش
 قی باشتورده به عیا اولور ایکیسی الموی اوجی اردنل بری
 دونین کورده در و ایکیسی دینی منعی البنی کوره که بر ایزور
 چنک محکن فورسه لردن زیاده حذر ایدر لر اوی اولان
 تورک ایله خلط ایلیس یا لکر قوما مقصد نکه و صایاده کلور
 و قیودان پاشا باشتورده دن چقیموب خالین عسکر سور کیم
 گوندر کندی قایغه بغوب اوق یای ایله کریمک خانوز خالند
 اولد و خنده غیر یی جنگده سردار برنن بولنامی مخاطره در
 قوه ده و در یاده بوندا نجه انهم واقع اولدی و بو کینلرک
 باش طوپلری صاچه ایله طولردوب صایله ایدر لر طوپچیلر ایله
 فیتل حاضر طور بشارت یقار لر بوجله ان دکر جنکری در
 انا قوه دکرده قزاق چنک قانونی بودر که اوزی دن چیتان

شایقه لر اکثر کنارده ولایت غاری چون کوز اکثر کنار دن
 اون بش میل یادی زیاده بولنورسه قدر غاری بی بر و آرد
 چکر ب جنک ایدر لر و روزگار اولور سه چینه در بو قدر غاری
 یوز شایقه خصم اوله مز دج پاشا جنکن اولدو بیکی اما
 کنارده بولنورسه وارزلر و مقید اولر لر محلی کوزه دیور لر
 قدر خا تور در یوز قزاق ایلی اولور جفال اوغلی محمد پاشا سفرین
 اولد و بیکی اول زمان فرصت کوزه دب طشوره چقرسه اوز
 و اوز لر و الا قوه دن غیر یی تدارک کورور ل اکثر کناره قریب
 ایسه دونما کنا رجانیبی الوب در یایر سوز مکسی ایدر
 و بوناق دکر چنکی کیم عسکر قریبه دکر مک خونی بو قدر غاری
 در یاده شایقه ایله قدر غاری قابله جنگ ایدر بالکوز کیلرک
 مهابتی دشمنی شاتور و عسکری قوی ایدر نهایت اولد
 دینی غفلت ایدر کناره صوفو لما زل بر ز فرجه کوزه در لر
 فصل خامس دونما کیلری و اعند و خلقند
 اولا چکر در انواعی او توراق عددی اعتباری ایله بری بون
 فرق و تشبیه اولنور اون او تورا قدا اون یددی و انجه
 فرقه در هر کوره کی یکیشرا و چو ادم چکر اون سکر اون
 او تورا هر پر کنده در لر اون طغوز دن بکر می دورده و انجه
 قایغه در بکر می بش اوزو باقی اولورسه قادر غاری لر
 هر کوره کیم دور در ادم چکر بکر می اوزو باقی اوزو باقی
 اوزو باقی و انجه باقی بکر می در لر قادر یوز قزاق اولور هر کوره

ربع الاحوک دور دینی کوچه اوزد لرنه عزیمت ایلدی قراق خنود
 اولیجی نمرک قریب سزاو لنان بوغازه واروب فراده بجای اولما
 چایلیک قشارنه کیروب تحسین ایلشیدی پباله کھذا بیوتک
 لونا زار ایله چایلیک اغریخه محکم سداق کدن مسکن الی میل قدر
 اولد لرنجه قشلیقه کیرب یا قشدرمه کفار ناچار فرقه دوکوت
 بيشد بوغاز ننه چقدر ماه مزبورک سکزیجی کوچه بکرم دورت
 پاره شیشه لری دینی النوب فرقه دوکلن ملاصبتک کیمی ایلدی
 بیجی هلاکت اولدی بیکت بدیوز قراقدن بری خلاص همکی ایلدی
 ایلکوز الی ایکی نمنزاسیر ویکری طنوز یاره شایقه ایل پباله کھذا
 دوزب استانبوله کلدی سفر بیاله پاشا بیک الی ایکی ده
 مزبور بیاله کھذا جزای الی پاره سی ایله قبودان اولوب با
 دکوه کشیدی کافر قیاسنه کیمب ولده برکراسته مالونوی
 الیدی دره ولده عهه تا ایلدی کلدک کاندیتک چرایجی عار
 اولغی خلاص آنها ایلدی بیک الی اوج عمرتک بشینی کوی
 قتل اوردوی قبودان مزبور ترسان او یا خندا بر نلدا
 کاد کد اگسه ایوی مغنه صا تلوب کھ سب اولان دین قتل
 فصل ثامن کرید سفر لرنک ظهوری و سببی
 باینده در بیک الی دورت سالنده دارالتماده اغاب
 سنبل اغاضه سور دیلوب الای کیلدی کمنش بو لغنه
 فره دکورده جبهه بد باهدب کلمش ابراهیم چلیب نام دیشک
 کیمس حاضر بو لرنب فرمان عالی ایله اول کیمی بکیروب جله

ورسزده اقتضا ایلدی کوره ایکی کته اوج آئی ده بریکي باغلور
 اولاسا قزدن قالعوب دوم ایلی کنار نرن اغریبوزه اندت
 متون وادانه واروب برکرة آنن یاغلور وبرد فعه دینی
 اناطولیه کنار نرن فرجه لیماشند یاغلور اول دونما کیلدی
 یغلور بک کیلدی در یاده لیمای حفظ ایدر انلر نام اولدی
 این بک کیلدی دینی بغلور جله سی بر بردن یاغلور
 خلیل پاشایلی ثابت اولمشدر ویاغلی کیمی ایله یاغور کینوتک
 یوریمه ده فریغ ایکی قاندر مثلا موافق روز کار ایله ایکی یاغ
 بر ساعتی اون میل یوروسه بکی یاغلی بکری میل یورور
 ر قدر غدیکی یاغلی موافق روز کار ایله یوروسه اون لرن
 ساعتی ایکی ذمیل مسافه قطع ایدر بو قیاس اوزره
 فصل رابع قانون اوزره دریا جینکی نی اولور
 این بیانده در اولاد دیاده کفار دونما سنه دست کلد
 بزم دونما دوم ایلی یاخود اناطولیه قیلدر نه قریب اولوب
 کافر دونمای دکرده ایسه چاتمغه هوس اغزلر کوریلدی
 دینی کور مز لکه اورورل زیرا قی محشدر عسکر کنار
 بتار دریا جینکی جان بازاری در اچند بو لغیاه بلور
 اول مجلده هر کس فرقه یه جان آتدی واک کفار کیلدی
 کنارده بزم کیلدر دیاده اولسه یاخود کنار کفار قیاس
 اولسه یاخود ایکی دینی انکیند اولسه بواج حالده
 کفار چاقوب چنگ ایدرلر زیرا عمل حایه کیمی منظر اولدی

کلوب دونمائی هایون کیلیری کوزمک ایله فرار ایلیک الی اوج
 یاره شایقه ده اولان قزاق اشقیاسی زانخه وار ب خانک قوه
 کله چکی خبره اعتقاد ایتموب دونمائی هایون اعتقاد نفا
 او قوز یاره شایقه ب بیک بریون قدر منتجب قزاق کیروب
 انا طوله ده سینونه و اطرافنی اوجی قصد ب بیک فرق
 ربع الاولینک اون دور دخی کوی تمان اداسی او کندن
 طوله بورجه نام محله کلشوا ایری بر خیر الینوب ب قوت
 او زور لر عزیمت اولندی کفار دونمائی هایون کیلیری کور دکن
 قوه ب چتوب طابور قور دیلو و قایتلیرین دریا نیک بیخ برینه
 دیزوب جنک تدا کندن اولدیلو اولاشاده کله بکلر کیمی
 یوسف پاشا ازان اوسته کیدر ک قزاق باوردی اوسته اوزوب
 بیک میا غرت ایله طونما کیلیری دخی محک اولان مرتبه
 طوله تابور لر و قایتلیرین طالعوب یوسف پاشایه امداد
 اچوب پیاله کتفا قوه ب دورت بنیوز قشک انا زهاروب
 تا دور غصه لویله در یادن دخی هجوم ایله کن یوزدن زیاد
 قزاق حلاکت اولوب اضماع ایر شملک معا عوای شایقه لر کور
 کله کور ییولده ازان جانب فرار ایلر پیاله کتفا اوجی
 اولدی دوشوب چوچمه بریندن شایقه لره هاتمه قریب
 صغره قایم قدر دغ وار مع محک اولما مغل صنگ ب طوله
 محکم سدا ایوب طوله طو تیجان ملا عین ناچار قایتلر ارنه
 بو کلتوب طوب بر شزیره قایدیلر پیاله کتفا دخی قوه ب

طوبله چقارب فراتلری بوجا قندن بوجنه صوقدی ایکی کون
 حرب و قتال ده طوبله ایکیوزدن زیاد قزاق قتل اولوب
 ایکیچی کیمه ازان دکونه چقار آرزو سیله تمان او کنده که
 صغله دن فرار ایلب مقدما بر قاج دفعه دنغاد
 اولدی قوری آذون و غارنه تمستن ایلدیله پیاله کتفا
 اولدی دوشوب فرار احتیالی اولان بر لری محکم سدا ایله
 و قوه ب بکلر کیمی و جبهه بی وار باب تمان ایکی بکلر قدر
 اجم چقارب اوج بر دن متریس قور دی ملا عین بوجا
 قور بیک آذون و غار نیک ارنه چر کندن افان قریبا
 نام نهره کروب ازان دکونه چقار قصدن اولدی قور ب
 سمج اولیجا کریم خان و یوسف پاخا احو نک ترک کور
 بر لره سدا منتظر بیک لکن کتفا رشتیه لورن زخیره و افراد ل
 هم زمان بکلنه سفید اولدی دخی ظاهر در دیو متر فیلر
 او زره قریب کوشی و غار نه واردی و اون بش طوباز
 تدا رک ایوب قزاق قدر صندوق ایله متوکلا علی الله بوریس
 غزاة اسلام ایله ملا عین او زره شیراز هجوم ایله دیلو او کده
 طوران طنوز پاره ایری شایقه کتاری محکم جنک ایری
 بیرون الله بوزلدیلر هر طرفدن غزاة حواله اولوب کتفا
 دریا به دو کدیله بشیوزدن زیاد بیهامیر و طوله و شمیر
 اولدی برازی چای اچمه فرار ایله دیلو پیاله کتفا بکلر
 قدر طوباز و بش شایقه و صندوق و طوب و عسکر قریب

بمجرد و مقبول حساب کلزیدی بفتح عظیم قره دکزده اوش
 ذکل ایدی بعدن با چله کلنگن بر مخالف روزگار چتوب دور
 می یاره لندی باقی سیله بیک او تو زلفی منبرین بر تمانه عاوی
 کلوب ستایه لری و ایسولری و کاب مجاونه عرض ایله چله
 تینم هر بری مرتبه سینه رعایت اولنگ سفر جعفر پاشا
 بیک قرق اوج سنه سنه قودان جعفر پاشا دونتا ایله اوقده
 چتوب کسندره او کده اوج حویه قیلون کوروی برینه
 کندی و برینه پیا له کتخا باشه باش چتوب سویند ر مکه قریب
 اولشکن اچندن اولان کافر لرمایوس اولوب کیده اتق
 ووردکن باغزده ننگ قیالین ملط و لوکینه کوش و لوب
 برمن مکن اولیج بله باغز باخا تبدیل جامه بر قایده
 لوجه قورتلری قصه دن حسته بود که قودان کندی
 کیمی اید و دیوب دشمن کینه وارمن و چاقان عمل خلی
 بیکه الارض طوریه سار کله وارمن کور سفر مصطفی
 بیک قرق المی سنه سنه قودان مصطفی باغاه و نغای جابو
 اید ده یاب چتوب کو پاداشه وارد قدا ایکی حرم قیوه
 خیره الحوب جزیره ده بر منیع طاعنه نظر اولنگ قن
 ایر لقدن دخان کوشیو مرعقل اولجا بر عریث اولنگ
 اشنامه قریب ایشله سینه منند لیدی دکشله پلنگ
 کجه دوزگار چتوب قلیو لوفه لید اندیو صباخ نمازینسکر
 ادر لینه دو شلب ظهره قریب اکنند ابر مقدر قودان با

بر سفر و غیره
 در اتمم ازین

باش کرده سنه ایمی ترسانه کتخا آتیه له کتخا اچا ایدی باقیسی کید
 قالمقیدی بر قلیونه چتوب دو کرک ضرب طوب ایلغ فرخ اوبلر
 هر برین یوز قدر کافر چتوب کیده تونج اولندی انزه قرسه
 وار یوب اغر سوز نه کی باغدیلو روز قانجه تک دو باغا فتم
 اولوب ترسانه عامه یه کله یلر سفند پیا له کتخا بیک قرق
 سنه سنه قودان سلطان پاشا قره دکزده سنه سنه استغنا اید اول
 خدیق پیا له کتخا به حواله اتق ایدی فربر کتخا حکم سلطان قی
 اولا اوزی قلعه سنه واروب کابنقی تعمیر و ترمیم ایدوب سائر مهم
 نور دکن صکره ممالک سلامیه دن بعضی بالیلری غارت و ایل
 سنه ایعتال خسارت ایدن اون قلععه شایقه خیره الوپ بر حاج
 فادر خایله اولجا بنده عزیمت ایلدی تنه تام اطه ده راست کلوب
 اونین دینی آدی و ممالک سلامیه دن لدری سنوان و اطغالی
 و طنلره ارسال ایدوب قاسم کونندن مقدم در دوت فالذو مال
 سفر پیا له کتخا بیک قرق سکز سنه سنه سلطان مراد خات
 بنراد سفره روانه اولنگ قودان پاشا بله کیدوب ترسانه کتخا
 پیا له کتخا به اذاق اوزرینه سفر این سنه بر توبیه بیوز و لنگ ایدی
 فرمان عالی اوزره قرق پاره قدر اید قره دکزه چتوب خان کچی
 نام محله واروب مامار عسکری ایل بهاد دکرای خلیق تامان المانه
 بگردکن مکن خان اذاق لوالی تجتس ایچوت اولجا بنده عزیمت
 پیا له کتخا خانان خیره کلجه ارام اتمک ایچوت بینه کوش لیانه
 خود ایلدی مکر مقدم کوش و تامانی غارت نبیتی ایچوت

باشند اولان کوزهی کوسه لر کورونوی دیوخی و بریدی آنل
استلاحند کوسه لر شایقه و قزاق دیمکت ایش در حال خلق ایامه
عاقبت حاشا باش اولدیله قزاق اوچ پاره قدر غدرن چودان
باشند بکری بر قدر غدر بولوب باقیسوزک کورچیلوی زوب
روزگار یوق کیر و قالوب هنوز ابر غدیله ملاجهن دیخی کیلر
پزاکنده کوروب روزگار یوق قدر فرست بزم در چاقام دیوخی
یوق دیله زیوار روزگار یوق بر قدر غدر یوق پاره شایقه چاقام
ایمانلق حواده بر شایقه بر قدر غدر چاقاب جنگ ایوردن بکرم
بر پاره قدر غدر نک لمیزی بکری کیسی ایدی قزاق مغرور اولوب
هر بر قدر غدر بکرمیشرا و تودر شایقه و هر بر دن البغور و تنک
انداز موجود کافر بریب صادل دیله هر کینوک باشی بوی
اولوب بری برینه باقدن فال دیله حیاطه امید کیسی کس
جنگ و صواغی ایله یلر کور کلورده مکلر تحسین و سایا شایقه
بوجنکوک خدشده تمیز اولدیله چودان پاشا باشنده
اوچ فرزند بلوب اوزرنه او خوب باشنده و باندا قولدیله
ذیر اقمده ضرر نلوار ایدی و توفیق انداز چو غدیله یکیندی
قدر کافر کیرد باورته دیره که و اینجه کورنوی قیرر لوب
کافر نشنده کلمز اولدی کورچیلوی دیخی جمله فورسه اولخله
فرست بولوب کورک چکمه دن فال دیله سانر کیلر چودان پاشا
کیسی بونیدی صاندیلر ایچده اولان کفار قریلب باشاغی
اولان کیلوی دیخی یکی طرفه الا باندا ایله باصندین غدر
ایلدی

ترسانه کفای حیایی کیسی دیخی سورونمه قریب اولمشدی
اوزون پاله کیسینه زیاده اوشندی ایدیلر بساته عاق
کلدی اولاجلدن صکره کلنر ایماندا رجب پاشا اکا ترانه
کفدایکنی و بریدی کاتب محمد افندی کیسی مهدی چودان
النده ایدی آنوک دیخی بکری بوی چوق جنگ ایدیلر جان عالم
زاده اغا کیسی نمزی چوق سبکبار کی ایدی اوزرنه قیاسه
کلنر جنگل اولدی بر کیدن برکتی یم در مان یوق ناچار
فال دیله کفار دیخی غلبه یم قریب اولمشدی ناکاه لطف
حق ایله بر روزگار ظهور ایوب قدر غدر لک بیکین لولوب
کویاک هر بری خنده ایکن زین اولدی اول مغرور ملعون
روزگار قویله قدر غدر لوب کیم بوسه فی الحال اکثری اقلدیله
ایچدن اولان کفای چو غدی بو غیلب قلانلر دایا بوز
یا یلدیلر فریاد و فغان اسما ارب روی دریا قزل قان
بویاندی حاصل کلام اوچ پوز ایلی پاره شایقه دن او قوز
قدری بر کتاده قورایله بلوب باقیسی بونیدی نهایت
کیملوی صوبه باقیب و غلوزنک صولپنچ جنگ ایوردی
صباحدن ایکدی بکدی کدی هنوز قیش قدر شایقه
مکن اولدی ایشام دک کوسیلر سوینوز دیلدور دایا کلم
عواقب ابر نل قزاق طالع سوزک بوجنکی جمله به غالب
اول کیمه محل فرورده یا قلیب ابر نل قزاق اولندن نل
بوزنیش ایکن شایقه وید یوز کسن بوزنیش ایوردن اولدی

چشم بکلی و اق کرمان بوغاز لرین کجه بلر اوزین بکری ایله پاره
 غایبه واقعه ابله تن تره اطه سندن یا تیر دروغتر انوب نبل
 بروندا اوزده وار لدن کنار اطه کنار یا پش بکلر دمازل
 حسن و مز سزه یکی علی بکت عالیته لرین سورب باشی اولوب ابله
 کلین شکت ویز دیر لکن کنار و صیح برلا اولملمه اوز لر لر مجرم
 ممکن اولوب کجه ایشکلن ملاجهن فرار ایوب بدی کون مجرم
 کبر و دوغما بکلر سزد و نشفه هودان پاخاد بی دروغ
 ذی الحجت تک بکر میا یکی سی که دو قلم ایوبی سولوه بوغاز حرم
 ابره سی کوچ اقبی امودین ریشلر قلم فرستد سی سولوه
 ککد دیر یلم سوج اولدی سولوه بوغاز نزه چتر کی اوج
 بوکت عالیته کبری پیاله هودان کیسی و بری خادم رجب
 کیسی و بری تر ساز ایسی کیسی ایوب کجری و جبه خان ایوان
 اچسین اولملمه و جابه در کلر بلر کیله پاره لایه خلیق قوه
 چتر ب مخالف و در کار ایوب کیله در خر سه کیله کسبل
 چنوب اوج بلوکت اولد بلر کجری و در کار اوکنه دروغ و برن
 کیله کبر ویر قالدیب هودان پاخاد اوزون استانبوله کبر
 داخله مانه عامه اولوب بضمیلدی بکر کون مضمکله
 قصه نر حتمه دونما کجه کده و قنقند فرته او قایت
 بلور اعلی و عرف سوز بله عامل اولن کک والذات مغز
 آمدن قزاق بر یکی کوی بک اوز اوج ده هودان رجب
 دوغما بلر جان بک کرای جلا سی چون کنه به وار ی تا مار

محمد کرای ملوندن بولملمه دونما عشکری قوه ده ویز یون
 صکره صلح ایله رجوع اولمشدی بو انشاده قزاق دزیای خا
 بر لوب دونما کنده ایکن بو زالی پاده شایقه ایله شوکت
 دور دنجی کون بوغاز حصار نکلر بکی کوی غارت اید
 و بر قاج دکان احراق ایله خسارت اندکلری معلوم اولد
 استانبوله بوستانجیلر و سکبان باشی مغزی ایله قانق کبر
 هجوم اید بکت قزاق اشقیایه بران طور میوب کبر و کبر
 فرار ایدی ملاصیک بر مرتبه اندای بر نارنجین اولمشدن
 سفر انزام قزاق در جنگ قوه خرم بک اوز دور
 اولغون هودان رجب باشا فرق اوج پاره قدر عه ایله
 قوه دکده چشم اوزی ده قیل بورون اوکنه و اوز قن
 اها لیسندن شایقه لخوا لی سوال اولوب اوچیز دن زبا
 شایقه بو کنار لده کزلر دیر خبر و بر دکن طره بورون عه
 کندی دیر شایع اولوب مشا وده ایله اول عه توهم است
 اوزی خلیق معقول کور میوب بولدی و در بونل محافظه
 اتمه کوز مهم در لکن کجه کناره قریب یا بتموب حاضر باش
 دید بلر بر بچق آبی کوندا اوزی اوکنن طور با ختام
 یردی سکزیل قدر الارغ در یاده یا تیلر تلایوب دونما
 طشه ده ایکن قزاق لر چا نکه استانبول بوغاز نزه ایچر ک
 دیر دوم ایلی یقاسی کونما قانقوب قوه خرم اوکنن ای
 سکزیل الارغ بر دن کیدر کن هودان باشا کیستک دیر

اندی پیروی باشلر نزل محمد غایب بله قوشوی سن قرقی پیروی
 اناطولی بیقاسنه کمنفلردیر خبر شایع اولیج قبودان پاشا رجبک
 یکری بدینی کوی کلی بوغاز نزل چتوب دورت بش کیبه ده انگلی
 کچوب غزه شعبان سن سینویه واردی ایکی ساعت ارام دن
 خیر اندی که طغوزن پاره شایقه ایکی بوکت اقرمه ایله کرزه نام
 لیمان غافل یا قدر در حال کوچ مراد اولندون بی وقت لیمان
 چمک اولماذ دیوشن ایلدیلر سحری کچیلوب دونما ایکی بلوک
 اولوب بزبلوکی دریا دن بزبلوکی کنار دن کیدوب باخنام ایشد
 تم نام محله قولدی ایدیه شایقه لودیا به کتمن بوغمله حمله
 اولندی دیولده بووش سفینه کتوردیلو کاصحابی قران خرقه
 راعوب قورم چمشلریدر که انوب صاحب لرنه ویریلد بش
 اون کون اول کنار لوده کویلوب نه فر تون لر اولوب کتله
 لردن اثر و خبر بلور مده بریدن ظهر اقیه مکه شعبانک اولن
 طغوزن کیر و کلی بوغاز نزل کندی مقدما اوزی بوغاز با
 پیروان کونید بلغیدیه له قزاقی ایله تن قزاقی بریره کلب الحق
 پده غلامه مسوزی التدر جمع اولوب لجنوی اسکلیخی اوراق غده
 اقد کمنضکن دونوب کیدرکن بر مخالف روزگار چتوب برکنه
 ایله ی اولن طغوزن پاره شایقه لری دریا به باقوب باقی سم
 اوزی بوغاز نزل کیدرکن بالی قبودان راست کلب حکم
 اقدیلر اوزی کیمیک ایرتیب ملا عینک یکرم بر پاره شایقه
 ایله سوریه بکی عهدی پاشای کوندر ب سوا لک یکرم سکون کون

ایلی پاره قدر ضایله کوندر ب شعبانک یکرم بشی کونیکلی به قولله
 دسته بالی قبودان و محمد بک و ترمانه کندی ای کلب قولله آلی
 قود قلمی یکری بر پاره شایقه و ایکویوز دن زیاده ایبر و ایبر
 قدر کله کوز دیلر انواع رعایتلرایدوب خونکار ایسایچی به کلدرکی
 معلوم اولدوقن یکدن کچیلوب رمضان ترمینک بشی کونیک
 ایسایچی به واریلدی ذکر اولنان شایقه لر و ایبر لردن
 هایون عرض اولدوقن ملا عینک هر بری انواع غفوتیه قتل
 اولنوب جزالوی ویریلدی انهم قزاق دوجنک تاما
 بوغوز اقدم اون سکوپاره قدر غایله کف سمخته کوندرین
 محمد پاشا کوش و تلمان اوزدن کیدرکن محله قزاقی له
 راست کلب مکر ملا عینک مخالف روزگار ایله کیمیلرین یار آلذ
 مسلماننه الد قلمی ایکی بوکت قوه مرسل کچ کیمیلر کیمو بیغافل
 یا تور کن غایبلر اوزرنه وار ب دورت بش سلطنت حکم جنک
 اولوب بعودانه غالب کلدرکن ایکویوز ملتان ایکی دن
 ایبر و ایکویوز درخی طو و شمشیر ایوب باشلرین الور و ایسایچی به
 کلب دوغملای هایون ملا قی اولدوقن ایبر لردن کله لردن کاب کاینا
 عرض و جمله بی قتل و انوب کتورن غایله خلع تلر کیدرکن
 قبودان پاشا ایسایچی ده کویری محافظه سنن قالوب برقله نیای
 فرمان اولندی و انشاده تکرار قوی پاره شایقه ایله قزاقی
 بوغاز نزل چمدی دیوشن کلب قبودان پاشا اولن پاره قدر
 ایله سوریه بکی عهدی پاشای کوندر ب سوا لک یکرم سکون کون

کار که کورد اولدی بیک بیک بیک یوج مندی سنده سینوب قلم
 کلب علی المغل حصاره کرب حنارت عظیمه انکلم مقده اولدی
 و قره دکور سلطانی التمش پاره شایقه ایله محافظه ماموز اولان
 شق شیخی ابراهیم پاشا خبردار اولدی اول کلابک مرتب اولدی
 نهزه کورد بر تندی لکن قزاق لزوم معنایه لغت اولدی
 کناره چقمت شقیه لون قزاق بندب فرادین نزدیک بو تالی
 دو شودمک تدبیرین اولدی بیک اما بعضی ماما رطامه سی اولدی
 کلب حرب عظیمه انکلمه سینوبه الد قلمی مالده علی
 براضب نهزه مقول اولدی ابراهیم پاشا شیخی ابراهیم
 قتل و کینی اسیر اولدی اوایل رمضان نهزه ادم لوی بیک
 منزه قزاقی دیوانه کوره یلد سفر محمد پاشا بیک بیک
 وزیر جمال بویلی محمد پاشا قزاق دکور قوردان قام نهزه
 بر فلاح پاره قدره ایله کشیدی و او نه منته قزاق
 شایه لکن کورد و بولونمک کلبه کناره چکدی ایلی پاره
 سینه او قردوب قورارمنه حبال اولدی بالآخره سکری
 دی یاره و کلب کلبه کلبه کلبه کلبه کلبه کلبه کلبه
 قدره وارمن شینه لوال اولدی بره او غزایه حوما جنگ
 خاطر در سفر مافرو و دینه بیک بیک بیک بیک بیک
 خلیل پاشا قزاق پاره قدره ایله دی یاره چقمت اولدی
 بغله قدره سکری دیر لاج و فرقیه ایضا یکی بندای کلب
 الوب دینلر و دلالتیه اختتام دی ایدم کلبه کلبه کلبه

صباغ نمازنده مفرد و تبا حصاره قزاق یا زیندیشا بیست
 اورد و کلبه قلمه خلیق خاغان ایکن جموریه اولدی کون ملش مسکن
 الدیلد او چینی کون ایچ قلمه شیخی التمش پاشا بولنان اموال و ز
 غارت اولنده قلمه اولدی اشته اوروب پنجه اسیر ایله سالما
 درد و لته رجوع اولدی حصاره قزاق ایک بیک وارون پردا
 یاروق و لمتدی حرمین سفینه کورتیلوب انده خراج اولدی
 سفر حیا قلمه کورتیله قونا بیک او توز سنه سنده قوردان خلیل
 قزاق دکور کلبه فرمان اولدی قزاق دن سلطان عثمان خان
 قزاق و له ظایفه کوشمال ایچون حرمین سفینه توجیه سورده
 جهادی الاخره قزاقون سکونتی کینه قوردان پاشا شیخی قزاق
 اوج پاره قدره ایله بشکاش دن فالقب رجیک دورده
 کلی قلمه شیفته واروی پادشاه کامکار چورلی دن
 هاون ایله توز قوران محمد اغا و کوندب ایضا شیخی کور
 سیاسی ایچون مهمانده قلمه ایروب بر طرف حرکت ایلیه
 دیو فرمان سور لمتدی لکن قزاق خرمنده اون یدی پاره
 خبری التمش اون لیش پاره کلبه سابقا کلبه کلبه کلبه
 اول حتمه کوندلدی او نه ایلی کون کوزب خبر التمش
 کلبه بیکلر ده عسکره ملخی اولدی بعد شایقه لکن دکور
 طرفه کلبه کلبه او لیبی تکرار محمد پاشا اولدی سکری
 سردار قیب اولوب کلبه کلبه کلبه کلبه کلبه کلبه
 ایچون کلی و ای کرمان شایقه لکن بالی قوردان ایضا ایروب

داخل رسانده اولدیله جلوس همایون واقع اولوب بر قاج کون
 داود پاشا چودان اولد قدر نضکره کیر و پاشای مزبورده فر اولوب
 قصه دن حصه ودر که ضعیف و زبون کیملا ایله دریا چوقه
 منورانه حرکت اتک خطا در انکینه کیدیلدیکی زمانه محکم
 کیملا کتمک کرکت زیر افر تو نه ظهور ایدسه زبون و حرکت
 کیملا نیسوب باقی لازم کلدر سفر ثانی علی پاشا بیک
 یکریمی بدی ده کیر و دو نمایله چقوب عرب یقاسنه واریم
 ایکی کچی الوپ ساقردن آتیه کجه کفازک قرق الی کیملا
 قرعجه نام اطرده یا توکن خیر الوپ دو نمای همایون فر اولدی
 کمالونیه جانب کندی دو نمادنجی کورن و ادب مزبور کیملا اثر
 و خیر العیوب دو تولدی بیک یکریمی سکوده دو نمایله نکوار
 اق دکره چقوب الیق پاره کچی به نظر اولوب و افریشکن ایله
 دیوانه کلوب غنیمت مالی در دی و بر دی لکن وزیر اعظم
 دانا و محمد پاشا سحر کی ایل و نزدیک با یوزی دعوا ایلله بوند
 انان مالک نصیبی بادشا ویر یلمشدر و کیملا حریه دکل الیک
 در دیه کوردی مفید اولوب چودان پاشا غالب کلدی و
 چکیمب وزیر اعظم اولوب سلفی حلیه کوند رلدیه و بیک یکریمی
 مطر زده محمد پاشا او فرورده علی پاشا وفات اتیلدی
 ابتداء ظهور قراق در قره دکر تن فراتی و اوزی فراتی
 سلفی تونه و دریا کنار لینی غارت عادت لری اولوب
 بو یقینلری به بلاد اسلام دن فرار ایدن مرتد لرد لالی ایلله اناط